

שבע תמורות בתרבות ישראל / מאת אורן יהי-שלום

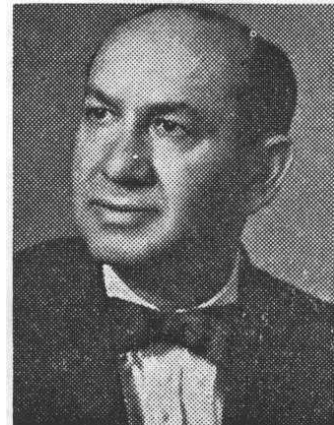
בהוקרה לפרופ' אפרים שמואלי.

מאמר זה מבקש להציג את ה"יהדות" כתרבות. כמו כל תרבות – גם בתרבותנו נתחוללו תמורות והתגלגלו רעיונות. רעיונות יהודיים מרכזיים הפכו למה שאנחנו מכירים היום – **חילוניות הומניסטית במדינת ישראל**. כל זאת ייסקר כאן ממעוף הציפור.

תחילה נכיר את אפרים שמואלי ונעסוק במושג תרבות ובבחירה להתבונן באותן "שבע תמורות" בתרבותנו. עיקר המאמר יהא סקירת שבע התמורות לפי סדר כרונולוגי – תקומת ישראל; תמורה יהודאית; תמורה מונותאיסטית; תמורה הלניסטית; תמורה רציונליסטית; תמורה מודרנית ותמורה משכילית-עברית. בסיכום נחזור להתבונן במושגי העומק שהציע שמואלי – המהווים אור גדול למבקשי הרוח בתוך הזרם הישראלי-חילוני:

פרופ' אפרים שמואלי (1908 – 1988)

אפרים שמואלי נולד ב 1908 בפולין וסיים את לימודיו בבית המדרש המפורסם לרבנים בברסלאו (JTS) בדוקטורט על הפילוסופיה של הגל. בשנת 1933 כבר עלה לישראל והיה מופת לפילוסוף מעמיק ומוביל בשדה החינוך – מייסד בית המדרש למורים ולגננות באזור הצפון מטעם זרם העובדים, ומאוחר יותר מייסדי המחלקה לפילוסופיה באוני' חיפה. בין שלל כתביו, תרגם שמואלי לעברית את איגרותיו של ברוך שפינוזה. השאלות שהעלה שמואלי במאמריו הם מופת לחדות מחשבה, מחויבות להשקפה חילונית הומניסטית, השכלה מקפת ושליטה מאלפת במקורות ישראל.

הקדמה אישית - למה שבע? תרומתו של אפרים שמואלי

כתביו של שמואלי לא זכו עדיין למקומם הראוי במחשבת ישראל בת זמננו, ומי יתן ויתוקן העניין במהרה, למען הדורות הבאים. ניסוחיו המועילים - הן להבנת העבר והן בהעמקה לשורשם של מושגים – אקטואלים מתמיד ומספקים מצע נפלא למבוכות הזרם החילוני:

המבוכה הקבועה הזו אוהזת כמעט כל שיח וכל תהליך לימוד. במה חילוניים קשורים לתרבות ישראל? מה טיב הזיקה שלנו אליה?

משך עשור, מאז שהקמתי יחד עם חבריי את עמותת "חינוך ישראלי" (שהחלה כרשת גני הילדים ה"ישראליים" המזוהה עם תנועת "דור שלום" והמשיכה בליווי בתי ספר ורשויות מקומיות) התמודדתי עם השאלה – כיצד יספרו חילוניים את סיפורם התרבותי, לילדים בגן, בבית הספר ובכלל – בחיים, כאשר אנחנו חוגגים ליל סדר, או חושבים על אנשי הרוח שהביאו אותנו לאן שאנחנו כיום – חברה תוססת, יוצרת, מאמינה ופורחת, בשפה "חילוניתית" (זו השפה שאנחנו למעשה מדברים מבלי משים.. עברית ישראלית חילונית).

באחד המפגשים הפדגוגיים ציירתי את הסיפור כך: בית ספר חילוני בישראל צריך לבנות את הסיפור החינוכי שלו על ציר מרכזי, ובו יהיו לפחות שבעה אנשים חשובים: אברהם אבינו, משה נביאנו, רבי יהודה הנשיא, משה בן מימון (רמבם), ברוך שפינוזה, אחד העם וחיים כהן (השופט). היום, אולי הייתי כותב את זה אחרת, ובטח הייתי נקרע בנאמנותי לעוד כמה אישים שעוד יוזכרו כאן, אבל מה שלמעשה

להרצאה/ דונה: www.oren-yehishalom.com אורן יהי-שלום. רב חילוני.

054-3156150

היה כאן מבלי שהיטבתי לתאר בשעתו - אלה אישים המייצגים פריצות דרך רוחניות (ומעשיות - כי אין דבר יותר מעשי ממחשבה טובה): מדובר בתמורות ענק במהלך שלושת אלפי השנים הראשונות לקיומה של תרבותנו!

כך התחלתי לכתוב מאמרים ולפתח השתלמות תחת הכותרת "שבע תמורות בתרבות ישראל". ברוח זו נבנתה מאוחר יותר תכנית "חינוך ישראלי" לשיעורי "תרבות ישראל" (כיתות ה'-ח'). בהמשך שינה ה"מקצוע" את שמו ל"תרבות יהודית ישראלית".

אלא מה? לבושותי- שנים ספורות לאחר כל זאת, דרך התעניינות בשפינוזה, נתקלתי בכתביו של אפרים שמואלי, ולתדהמתי - בספרו המונומנטלי - "שבע תרבויות ישראל"!

כמובן שהסתערת על כתביו בשקיקה ומצאתי איכות של ענק המסוגל להתבונן לעומק ולרוחב בתרבות ישראל תוך שליטה מאלפת בארון הספרים היהודי באמצעות ניסוחים קולחים וחדים כתער- באשר להתהוות התרבות החילונית בימינו. נפש של מורה יהודי נלהב בגוף של דייקן גרמני - שריד למופת ההשכלה היהודית באירופה.

מאמר זה נכתב לא רק בהערצה גלויה לכתביו של פרופ' שמואלי (בצד מעט ביקורת שעוד תתואר), אלא גם בהצדעה למורים, מנהלי בתי ספר, הורים סקרנים וגם תלמידים וחברי קהילות חילוניות עמם באתי במגע בעשרים השנים האחרונות.

לטעמי - כל הכשרת מורים המכבדת את הנרטיב החילוני הישראלי - חייבת לתת מקום מרכזי לכתביו של שמואלי. בסיכום המאמר תוקדש התייחסות גם לשיח החילוני-דתי בישראל לאור המושגים שייזונו בו.

מה היא תרבות? שתי הגדרות מאירות עיניים

בספרו "פרשנות של תרבויות" ליקט האנתרופולוג האמריקאי קליפורד גירץ כמה הגדרות והזכיר שיש למעלה מ 90 ניסיונות דומים. ובכל זאת תרומתו של גירץ מרכזית:

גירץ (Geertz) תיאר את האדם כ "הומו-סימבוליקוס", כלומר במהותו - יצרן של "מערכות סמלים". "סמל" - זה כל דבר שיש לנו בדמיון אודות משהו - "עץ", "אהבה" "אמא", "ירוק" וכו'. זה אומר שהמוח האנושי תלוי לגמרי במשאבים תרבותיים (סימבוליים) לפעילותו- ובלעדיהם - אין "אדם"! כלומר ההסמלה היא כנראה פעולה ייחודית לאדם והיא מה שהתווסף על היותנו יצורים ביולוגיים (תהליך אבולוציוני שהתמזג בביולוגיה ללא הפרד). האדם הפך תלוי לגמרי בחינוך - ילד אינו יכול לשרוד לבדו מיום הולדתו ולהיקרא אדם. (זאת גם אם נסלק את אתגר המשאבים החומריים).

"תרבות" לפי גירץ, הגה: "דפוס משמעויות הנמסר בדרך היסטורית ומגולם בסמלים, מערכת של מושגים העוברת במורשת ומתבטאת בצורות סמליות, המשמשת אמצעי למסירה, לשמירת ההמשכיות ולפיתוח הדעת והעמדות של בני האדם ביחס לעולם."¹ ההגדרה הזו רחבה ומדגישה את המשמעות שאנחנו מעניקים לכל דבר - כולל לעצמנו. תרבות היא כלל מערכות הסמלים שיש לאדם! היא מסגרת. היא ההקשר בתוכו אנחנו תופסים את הקיום כולו ופועלים את פעולתנו ביום יום. בתוך תרבות פועלות מגוון מערכות סמלים והגדולה שבהם היא שפת הדיבור שלנו. יוצא מכך שתרבות (כמו שפה) היא עניין נרכש(!) ייחודי ותלוי הקשר- כי היא תמיד תולדה של קשרים מסוימים במקום ובזמן מסוים. ומכאן גם אפשר לומר שתרבות היא תוצר פעילות פומבית - קשר בין אנשים. אדם לבדו יכול לחוות משהו, אבל כדי לתת שם למשהו - נדרשים אנשים

¹ שם, ע' 91.

נוספים בחברה. יוצא מכך שתרבות היא עניין גמיש להשפעה מתמדת – כי בני אדם מתקשרים אחד עם השני ויוצרים תרבות – בהתמדה (!) יחד.

והשלכות נוספות: תרבות היא עניין מגוון מאוד (בתוך תרבות ישראלית יש תרבות של ירושלמים ויש תרבות של קיבוצניקים..), וגם כלפי חוץ גבולות התרבות אינם תמיד בהירים – זה לא כרטיס מועדון. יש אנשים בעלי שתי תרבויות – כמו שתי שפות (למשל ישראלים שגדלו ברוסיה עד גיל הבגרות). ומתוך התבוננות שכזו – תרבותו של אדם היא הרגשתו הפנימית! רק דיווח אותנטי של אדם על תרבותו עשוי ללמד אותנו על כך. אני מרגיש ישראלי תימני. השכנה שלי מרגישה רוסיה וישראלית. בגבעה מולי נמצאים שכנים בדוויים ישראלים. הדרך היעילה היחידה לדעת מה היא תרבותו של אדם היא לשאול אותו! לכן חוק השבות הישראלי קבע בשנות החמישים (ובתי המשפט הישראליים אישרו זאת מאוחר יותר) שאדם המכריז על עצמו יהודי – יבוא בשערי הארץ. האדם הוא שקובע שהוא יהודי! פסיקת בית המשפט העליון בעניין זה מזהירה ושווה קריאה (כאן הוביל השופט חיים כהן הגדרה מאלפת לפיה יהודי הוא מי שמכריז על עצמו ככזה "בתום לב".. ועוד נעסוק בחיים כהן). למרבה הצער – בלחץ המפלגות הדתיות של שנות השבעים, חקקה כנסת ישראל תיקון לחוק השבות, המאגד את ההגדרה ההלכתית אל תוך חוקיה של מדינת היהודים. (אבל בכך – יש לשים לב – נכנסה נורמה הלכתית אל תוך היכל החקיקה החילונית! לא להיפך. חוק חילוני פירושו שבני אדם חוקקו אותו, והוא פתוח לתיקון בהתאם לדעת בני האדם בכל רגע נתון).

ובחזרה לתרבות- וכעת אל החידוש המרענן של אפרים שמואלי. ראשית נקרא את הגדרתו של שמואלי ל"תרבות" ואז נבאר למה כוונתו:

תרבות היא "חטיבת משמעים מאורגנת ומגובשת יחסית, המביעה מדעת או שלא מדעת תפיסת מציאות מסוימת. תפיסה זו מתבטאת בדעת המעשית-השימושית, כגון בהתנהגות הבריות, ביחסי השלטון, בסדרי המשק והחברה, בדעת העיונית, כגון בדעת השמים והארץ וכל אשר בהם על פי המדעים והחכמות – ובדעת הישועה – כיצד לסייע ליחיד ולציבור ולהרוויח להם מצרותיהם."²

שמואלי מתכוון לתרבות במובן עקרוני – כלומר לא רק ל"תרבות ישראל" או התרבות הצרפתית – שזה בהכללה תרבות, אלא גם לתקופה מסוימת בתולדות העם, העשויה להיות מובחנת כ"תרבות" – בשל הדפוסים הייחודיים בהגדרה. אבל עיקר הייחודיות והיופי בגישת שמואלי היא החלוקה מאלפת של "חטיבות המשמעים" הללו (הסמלים של גירץ אם תרצו) לשלוש קטגוריות שונות ברוחו הייחודית של האדם: "דעת מעשית שימושית" היא תפיסת הנורמות והפעולות שלנו, "דעת עיונית" – היא כלל הידיעות הקוגניטיביות שלנו, ו"דעת הישועה" – מה הוא הטוב, או ה"ראוי" לקראתו אנחנו הווים.

בהגדרה זו של שמואלי יש חידוש וייחוד בשל ה"אינטנציונאליות" – כלומר התכלית הניתנת למערכות הסמלים. שהרי אין סתם "מסגרת הקשר" (סימבולית) שאיננה משפיעה על התכלית. לפיכך ארגן שמואלי את אופני הפעולה הללו – וחידד חידוד מרגש:

² אפרים שמואלי, היהדות בין סמכות להשראה, ספרית הפועלים (תל-אביב: 1988), עמ' 15-16.

"דעת הישועה" – היא מרכיב אנושי קבוע- בכל התרבויות (לרבות החילוניות!) המספק חזון פסיכולוגי-פילוסופי לאדם אודות הטוב הכללי ביותר אליו הוא שואף. מערכת קוסמולוגית המאפשרת לאדם להתעלות לקראת טוב גבוה יותר. כאן כבר חשף שמואלי טפח מגישתו העמוקה באשר לממד ה"טרנסצנדנטי" (כלומר מה שמעבר לאדם) המצוי בכל הכרה אנושית בעליל! גם בזו החילונית. ועוד נעמיק בכך (ראו מאמר "מי הוא חילוני").

בניגוד לגישות אחרות ביחס לתרבות – המדגישות את היצירות המופתיות (של האליטה בעיקר – גישה "הומניסטית" לפי שמואלי) או אלה בצד השני – המביטות בכלל ניסיונות החיים העשייה והיצירה באופן ניטראלי (גישות אנתרופולוגיות) הרי ששמואלי מבקש להביט לא רק ביצירה האנושית אלא גם בממד הנפשי-רוחני המלכד את בני התרבות – "פדות היחיד וישועת הציבור" – או במילים שלי: באיזה טוב הם מאמינים? לגישה זו קרא שמואלי "סוטרולוגית" – מושג ממדעי הדתות הבוחן את ממד ה"גאולה". ואכן המילה "גאולה" עשויה לעזור גם לנו. כך גם "תורת הממשות" – כלומר, מבנה המשמעות הייחודי לכל תרבות.

לבסוף – בל נשכח כי אנו מביטים בדיעבד על תופעות ענק, ומנסים לארגן אותן בדמיונו, כך שנוכל להבינו, אך גם – כך אנחנו מאמינים – באופן הקרוב ביותר למציאות, כלומר ל"אמת" שאותה כמובן לא נשיג במלואה. לפיכך, מודה שמואלי (ומזכיר את ה"טיפוס האידיאלי" של ובר) : **"היחידה תרבות היא קונסטרוקציה לצורכי הבנה, והחוקר עמל לקרבה ככל האפשר ל'מציאות כפי שהיא היתה'".³**

שבע תרבויות ישראל – "אבות המושגים" המשותפים

האם וכיצד ניתן לזהות תרבויות שונות בתוך תרבות ישראל? ואם כן – מה הן אותן "חטיבות משמעים" מאורגנות המעידות על "תפיסת מציאות" מסוימת (ולא אחרת) בהיסטוריה של עם ישראל?

כאן מתחייב לעמוד לרגע על ההבדלים בנקודות המבט השונות כלפי ההיסטוריה – רק כדי להבהיר כי רבות מן הגישות בהן אנו נתקלים ביום יום אודות המורשת וההיסטוריה שלנו, מניחות עבורנו הנחות מבלבלות ואף מרחיקות מן ה"אמת":

למה הכוונה? כאשר אומרים למשל "תקופת התלמוד" ביחס למאות השנים בהם חיו יהודים תחת שלטון הלניסטי (יווני-רומי-ביזנטי באופן גס – בין 200 לפנה"ס ועד 500 לספירה) הרי שזה עיוות חמור – רוב יהודי ארץ ישראל לא שמעו על המשנה (שנחתמה רק בשנת 200 לספירה) ובטח לא על התלמוד (שנאסף בערך בשנת 500 לספירה) ומובן שרוב היהודים בתקופה זו עדיין עסקו בתנך (בתרגומו היווני אגב) וגישות פרושיות (שעוד נחזור אליהן בהרחבה) היו נחלת מיעוט מזהיר שהתרחב ועלה לגדולה בסוף אותה תקופה. מנקודת מבט מאוחרת אנחנו מזהים זאת כ"תקופת התלמוד" אבל הדמיון הזה מרחיק אותנו מטיבה (הסוטרולוגי!) של תרבות יהודית זו. תופעות דומות מתרחשות כאשר אומרים "תקופת הגלות" ומעמיסים על ההיסטוריה הממשית סיפור שיש בו גרעין אמת אבל הוא לא מייצג את המצב התרבותי הכללי (מה גם שרוב יהודי ארץ ישראל – בכל הזמנים – פשוט היגרו ממנה!).

מול גישות מעוותות אלה עומדות גישות מעוותות אחרות – המהותניות! וכאן זה מורכב יותר – כל מהות אחת ויחידה (קבועה) לתולדות ישראל – נדונה לכשלון חרוץ:

הניסיון לתאר מהות רוחנית אחת (מונותאיזם למשל) נפוצה מאוד (כאן מבקר שמואלי רבים כמו בובר ורוזנצווייג ואפילו אחד העם, ועוד לפניו נחמן קרוכמל – ראו מאמריי על גישתם של אלה) הנוהים אחר

³ שבע תרבויות ישראל, עמ' 46 – 52.

מהויות קבועות שכאלה. לעיתים המהות באה לידי ביטוי בניסיון לצבוע את כל תרבויות ישראל ברוח אחת מהתרבויות (כמו למשל לראות בנביאים יסוד להתבוננות היסטורית- כמו שעשו הרפורמים). מהות נפוצה יותר (אורתודוכסית בימינו) היא הרצף המניח יסוד אחד יציב ולא משתנה (התגלות ומצוות למשל) שהרי "משה קיבל תורה מסיני" (את אלה מכנה שמואלי "התמימים שבין שלומי אמוני ישראל"). וגם היפוכה של מהות זו – אלה הטוענים כי אין כל זיקה בין תרבויות ישראל - כמו חלק מההוגים העבריים החדשים אשר ראו בכינון תרבותם עניין חדש לחלוטין מנותק מעברו. "קשה להנצל מטעויות אלה" מכריז שמואלי.

ומה הוא מציע?

מהות איננה דבר מגונה – אלא שלכל תרבות מתרבויות ישראל בתקופות השונות ניתן לשרטט מהות ייחודית לה. שמואלי מציע גישה היסטורית מאוזנת ("פרספקטיבזם" כינה אותה) המבקשת להתבונן בכל תקופה דרך שלוש נקודות התבוננות מקבילות(משולבות) :

א - "כיצד נתהווה העבר מבפנים" – כלומר כיצד ראתה עצמה ואת קודמותיה אותה תרבות – בזמנה! ב - כיצד פירשו אותה הבאים אחריה וכן, ג - כיצד אנחנו היום במבט רחב ("סינופטי") מעריכים אותה מנקודת מבטנו ביחס למכלול הידוע לנו.⁴

והפתעה – מה בכל זאת משותף לתרבויות ישראל השונות? את זה אסכם מפיו של שמואלי ממש – בתום סקירת התמורות.

שבע תרבויות ושבע תמורות – דגשים שונים

כיצד אפוא נחלק את שלושת אלפי השנים הראשונות בתולדות עמנו? אילו תקופות מהוות "חטיבות משמעים" בעלות מכנה משותף המאפשר לנו לקרא לכך "תרבות" במובן שתואר עד כה?

והנה החלוקה שמציע שמואלי – שבע התרבויות בתולדות ישראל, הן:

1. **התרבות המקראית** – כלומר תקופת התנ"ך
2. **התרבות התלמודית** – בארץ ישראל ובכל עד הכיבוש הערבי במאה השביעית
3. **התרבות הפיוטית-הפילוסופית** - הגיעה לשיאה במאות ה 11 וה 12 ולצידה נתגבשה –
4. **תרבות המסתורין** - הגיעה לשיאה במאה ה 16 ובתנועה השבתאית במאה ה 17
5. **תרבות הרבנית** – עלתה לגדולה במאה ה 17 בעיקר בקרב יהודי אשכנז ומאז משפיעה. התלמוד היה לה מקור עיקרי להנהגה ולדינים (כמו שבתרבות התלמודית המקרא שישמש מקור)
6. **תרבות האמנסיפציה** – פרצה במאה ה 18 והתפשטה ליהדות אירופה ואמריקה
7. **תרבות הלאומית ישראלית** – שהחלה עם היישוב העברי בארץ ישראל עד ימינו.

מבחינה היסטורית - לפי שמואלי - יש לחטיבות הללו משמעות ברורה – ניתן להבחין ביניהן אף כי לכל תרבות היו מקדימים ("חלוצים סוללי דרך") וגם מאספים "חקינים מחזירי עטרתה ליושנה ברוח לא

⁴ שבע תרבויות עמ' 378 – 384

חדשה. הם העידו עדות מובהקת שעבר זמן שליטתה של התרבות ועל הבמה כבר עלתה תרבות דומיננטית חדשה.⁵

נוסף על כך, כאמור, בין התרבויות קיימת זיקה, "רצפים דיאלקטיים" כלשונו של שמואלי, כלומר מכלול של פרשנויות ומאבקים על פרשנות לרבות האופן בו כל תרבות מביטה על קודמתה – ומעצבת את ה"רוח היוצר". אגב – הביטוי הזה – "הרוח" הנוצרת על ידי עם בתוך ההיסטוריה הוא עניין עמוק מאוד הלקוח ממשנתם של פילוסופים כמו הרדר והיגל, ואצלינו אימץ את "רוח העם" ר' נחמן קרוכמל ורבים בעקבותיו (ראו מאמר על נחמן קרוכמל בו מואר העניין בכבוד הראוי לו).

מבלי לפגוע בכבודו של שמואלי ובחלוקה מאירת העיניים שהציע, אני הקטן מבקש להציע חלוקה דומה אך לא זהה.. בעיקר בשל נקודת מבט שונה במקצת:

הכלל העיקרי שהנחה אותי בחלוקת התקופות הנו – התמורות. במבט ממש רחב ככל שניתן לנו לאמוד את הסיפור הישראלי הקדום-והיהודי: אילו שינויים עמוקים נתחוללו באופן שהשקפת העולם, ההנהגה, והיצירה עצמה משקפים. שמואלי מתאר מתי מגיעה כל תרבות לשיאה, וזה אולי מקביל לאלמנט הזה של השינוי אותו בחרתי להדגיש. כמובן שתמורות מתחוללות כל הזמן ויש כאן אלמנט משמעותי של הערכה כוללת בחלוקה לשבע תמורות ענק – ובתוכן ניתן להבחין גם בתמורות נוספות ככל שמעמיקים חזור.

כמו כן הענקתי משקל רב לתרבות המסגרת – ההיסטורית מדינית – כלומר באיזה הקשר פועלים בני אותה תקופה, וזאת מתוך הנחה שההקשר, המדיני-תרבותי הוא המסגרת הדומיננטית לקביעת תרבותם הם! למשל יהודה תחת המרחב האשורי שונה מאוד ממציאיות היהודים בפחוות "יהד" תחת שלטון פרס. שוני זה עומד כמובן בזיקה להשקפות המתפתחות.

סיבה נוספת לשוני עולה כבר כאן – יצירות מרכזיות שנוצרו בתקופה מסוימת אינן משקפות בהכרח את טיבה של התקופה כולה, ולרוב זהו כינוי בדיעבד העשוי להטעות את המתעניין בהיסטוריה של עמו.. כלומר עלולה להיווצר "הלבשה" מדומיינת של תוצר אחד מאותה תקופה, אותו למדנו להכיר מאוחר יותר, על טיבה של התקופה כולה (קוראים לזה "אנכרוניזם"). אינני סבור, למשל, כי "תקופת התלמוד" הוא שם ראוי לחטיבה היסטורית בה אמנם נוצר התלמוד (בסופה) אך השפעתו ניכרה רק לאחר תקופה זו.

ניתן לראות בכך העדפה לשונית בלבד (סמנטית) שכן לשיטתי – תרבות יהודית הלניסטית היא העניין הדומיננטי באותה תקופה, ואילו התלמוד כטקסט, משקף (כפי שעוד נראה להלן) מופת של יצירה יהודית הלניסטית. אז אולי זו סמנטיקה – אך הדיוק הזה יקל עלינו להבין לעומק את תרבותם של יהודי התקופה, אשר כפי הנראה ברובם כלל לא התייחסו לקיומו של טקסט כמו משנה ותלמוד (מסקנה מחקרית זו התעצמה בעיקר בעשורים האחרונים – לאחר התקופה בה כתב פרופ' שמואלי את כתביו).

"התרבות המקראית" אותה תיאר שמואלי מייצגת קושי דומה הכולל את שני הטיעונים הקודמים ועוד אחד משמעותי יותר: בניגוד לתלמוד הרי שכותבי התנ"ך מתארים לא רק את מציאות הזמן בו נכתבו – אלא תקופות זמן קדומות בהרבה! אם נתייחס לסיפור המקראי ללא ביקורת הרי שבין תקופת האבות למלכי יהודה האחרונים – לפחות 1500 שנים! ואף אם נצמצם – הרי שהפער בין תרבות ממלכת ישראל הקדומה, למשל, ובין יהודה תחת השפעה פרסית – גדול מדי ושונה מהותית מכדי כינוסו תחת תקופה אחת. זאת כאמור, בנוסף לאנכרוניזם שהשם "תקופת התנ"ך" מקים ממילא – שכן רק הפרושים בתקופה ההלניסטית הם שכינוסו את היצירות הללו לקאנון אחד מקודש-תנ"ך – כפי שעוד נראה.

⁵ היהדות בין סמכות להשראה, ע 17.

אז בכדי לקצר - להלן החלוקה שאני מציע כאן, והתאריכים כלליים מאוד, בכוונת מכוון:

1. **התמורה הישראלית** – התהוות ישראל הקדום - מהמאה ה 12 לפנה"ס ועד מעט אחרי הכיבוש האשורי 700 לפנה"ס לערך.
2. **התמורה היהודאית** - יהודה המאוחדת - מהתקופה האשורית סביבות 730 לפנה"ס עד שיבת ציון בערך בשנת 530 ("ה' אחד")
3. **התמורה המונותאיסטית** – גלות בבל ופחות יהד הפרסית - עד התקופה היוונית
4. **התמורה ההלניסטית** - תמורת החכמים - מימי החשמונאים עד יהדות בבל בתקופה הערבית - במאה ה 8 לערך. תמורת החכמים.
5. **התמורה הרציונליסטית** - בין שכלתנות למיסטיקה בתקופה הערבית בהן עובר המרכז היהודי מבבל לדרום אירופה - במאות 8 עד סוף המאה ה 15.
6. **התמורה המודרנית** במאות 16 עד 19 – בין קבלה וחסידות לתלמוד ומתנגדים. בין עולם ישן לאמסיפציה, חילון והתבוללות.
7. **תמורת ההשכלה** – בין אמנסיפציה ללאומיות, מאות 19 - 20 (ובישראל: בין לאומיות למשיחיות לאומנית? ימים יגידו לאן זה הולך).

לפני סקירת התמורות – כמה הערות חשובות:

כצפוי, זהו שרטוט עבה מאוד בתיארוך גס, לא רק כדי להקל על הזיכרון אלא בעיקר כי תרבות משתנה לאיטה, ובניגוד לאופן בו לומדים בד"כ היסטוריה - יצירות אנושיות על פי רוב אינן נוצרות באבחת חרב! סביב כל אירוע היסטורי כמו הכיבוש האשורי למשל, יוכל ההיסטוריון המעמיק למצוא שלל מגמות - המשכיות או תגובות נגד על-פני כמה עשרות שנים, ועלייתה הדומיננטית של תרבות יהודה למשל, אינה מתרחשת ביום בו חרבה שומרון – בירת ישראל.

וכן, כפי שעוד נראה – גם הרס בית המקדש ("הבית השני") בימי המרד הגדול (70 לספירה), אשר הותיר חותם רגשי עמוק עד ימינו, לא מהווה תפנית דרמטית מבחינה תרבותית, היות ויהודים המשיכו ליצור באותו מבנה חברתי ותחת אותו שלטון עוד שנים הרבה.

חשוב לזכור כי בתוך כל תקופה יש לעיתים יותר משתי קבוצות דומיננטיות – ובשל החלוקה הגסה הרי שבתוך כל תקופה מתרחשים שינויים מהותיים, אותם ניתן להציג בנפרד. כך למשל לא דומה התקופה החשמונאית הריבונית לתקופת הפריחה היהודית בגליל תחת שלטון רומי-ביזנטי אלא ששתי אלה כלולות בהשפעה רחבה אחת – הלניסטית.

ועכשיו לשאלות חשובות שתמציתן – כיצד ראוי לתאר את תמורות הענק הללו?

במה נביט? ברוח דבריו של שמואלי גם אני הקטן מבקש לדון בממד הישועה (הסוטורולוגיה) כלומר מה ניתן לומר על השקפותיהם של בני אותה תקופה בהקשר הראוי של תרבותם הרחבה ביותר – לרבות התרבות והשלטון בתוכם הם פועלים, ככל שאנו יכולים לדעת כיום.

נוסף לכך – וזה עניין חשוב במיוחד במאמר זה - אני שואל למעשה כיצד התפתחו העניינים כך שתרבות יהודית הומניסטית בת זמננו נולדה בתוך תרבות ישראל? **מה הם שורשיהם ההיסטוריים של הערכים ההומניסטים בתרבותנו?** כלומר בתוך המסגרת ההיסטורית והתרבותית אפנה זרקור לשאלות רוחניות-ערכיות בתקווה לאתר את הנרטיב הזה (בצד נרטיבים אחרים בדרך כלל).

איפה נתחיל? "ההיסטוריה מתחילה בהווה", נהג להדגיש מורי ורבי הפרופ' יעקב מלכין עליו השלום. למעשה רק מתוך ההווה אנחנו מביטים לאחור וגם אם נבקש להשתחרר מכך לא נוכל. כמוכן שעלינו

להתאמץ להבין את ההיסטוריה גם מתוך נקודת מבטם של בני התקופה אך לא פחות מכך – עלינו לבחון את השתלשלות העניינים שהובילה למה שאנחנו.

פרופ' מלכין היה עקבי וכששוחחנו על מודל התמורות שאני מציע בהרצאותי הפציר בי ללמד אותן מהסוף להתחלה! ובאמת כך עשיתי לא פעם – והתגובות היו נפלאות.

לאחר התלבטות מסוימת- חשבתי שבקובץ זה – אשר טיבו עיוני יותר וחסרה כאן היכולת המילולית לגשר על פערים בשיחה ספונטאנית, אולי בכל זאת עדיף לספר את הסיפור מהתקופה הרחוקה עד זמננו. כך מורגלים רוב האנשים. ובכל זאת- כולי תקווה שהחיבורים בין התמורות יאפשרו לראות את הדברים באותה המידה- גם בכיוון הראוי – המברר כיצד ההווה נוצר מתוך העבר. הדברים המובאים כאן הם ממש תקציר בראשי פרקים – ולא לשכוח – כל זאת מנקודת מבט מסוימת – ההתבוננות שלי! מזמנים:

מה היה לפני ישראל?

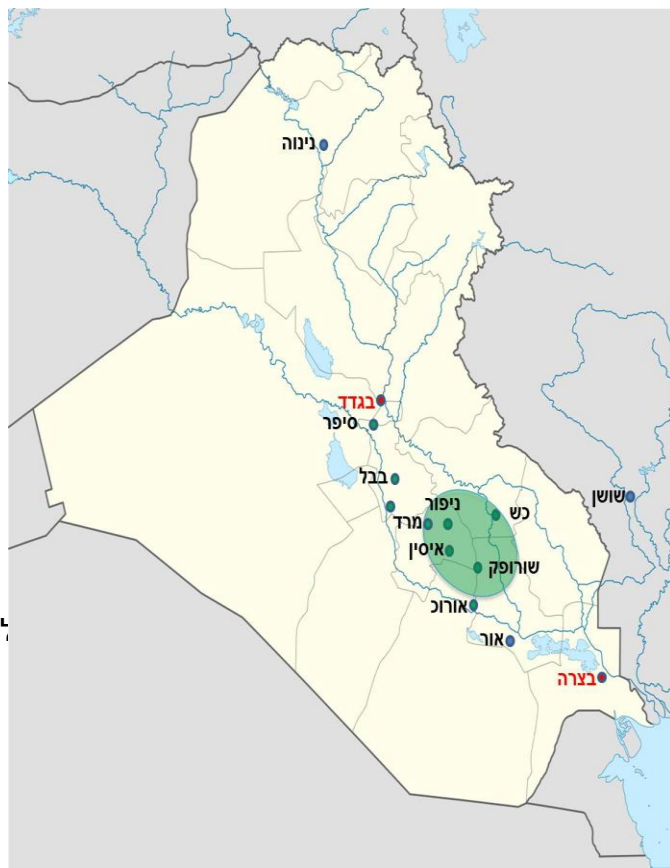
האזור שלנו – קדמת אסיה- הוא פרוזודור חביב בין מצרים לסהר הפורה (אזור הפרת והחידקל – המסופוטמיה). כנראה בשל תנאי מזג האוויר האזור מיושב על ידי בני אדם (מסוגים שונים) במיליון השנים האחרונות! ממצאים בחפירות גשר בנות יעקב או בנחל מערות בכרמל חושפים עושר יישובי. נראה כי בכרמל אף חיו יחד הומו-סאפיאנס (ההורים שלנו) וניאנדרטלים (אחינו החזקים, הקרויים על שם העמק בגרמניה בו נמצאו עצמותיהם לראשונה, ולפי רוב ההשערות היעלמותם קשורה בהתפשטות הורינו הקדומים מאפריקה לאירופה.. כלומר הם עברו פה). בתקופות הקרובות אלינו ידועה התרבות ה"נאטופית" (לפני כ 15,000 עד 12,000 שנים) הכוללת ציידים לקטים שהחליטו להפסיק לנדוד. ארצנו גדושה בממצאים נאטופיים מהם למדנו על מנהגים כמו קבורה, תכשיטים ואף ייצור בירה – במערת רקפת בכרמל.

בסוף התקופה הנאטופית מתחוללת המהפכה החקלאית הגדולה (ניצול שיטתי של הקרקע) שהובילה לשינוי ניכר בארגון החברתי. ה"היסטוריה"- כלומר תחילת התיעוד בכתב- בעיקר של מנהל וכלכלה- מתחיל רק ב"שומר"- (דרום עיראק של ימינו) בה לראשונה נבנו ערים כבר לפני 5,500 שנים, הראשונה היא כנראה "אַרְדו" עירו של האל "אנכי" – בו נעסוק בהמשך. (יריחו, מצפון לים המלח מתימרת אף היא להיות "עיר" מהראשונות בעולם בשל החומה ומבני הציבור שנתגלו בה מן התקופה המקבילה לעיור המסופוטמי).

"תל-אביב" בבבל?

"תל-אביב" הוא התרגום שהעניק סוקולוב ל"אלטנוילנד" (ארץ ישנה חדשה) חיבורו של הרצל. ואולם העניין עמוק יותר: "תל-אביב" היא עיר בבליית קדומה בה ישב יחזקאל הנביא: "וְאָבּוֹא אֶל-הַגּוֹלָה תֵּל אָבִיב הַיִּשְׁבִּים אֶל-נְהַר-כְּבָר וְאִשֶּׁר (וְאִשָּׁב) הָמָּה יוֹשְׁבִים שָׁם וְאִשָּׁב שָׁם שְׁבַעַת יָמִים מְשָׁמִים בְּתוֹכָם" (יחזקאל ג' 15)

האם מדובר באותה עיר קדומה ראשונה, "אַרְדו" היא "תל-אבו-שהריין"? מקובל יותר לחבר את "תל-

העגלה החילונית

לנו.

אביב" של יחזקאל לאזור או יישוב מאוחר בהרבה - בשם "תל אַבְבִי" – הסמוך כפי הנראה לבבל הקדומה, ואולם אין כל אישור לכך. בכל אופן – יחזקאל היה נביא ההתחדשות היהודית שאחרי הגלות, ונראה שהדברים מתחברים כך יפה מאוד.

בסוף האלף השני לפנה"ס המרחב שלנו מיושב בתרבויות המדברות בשפה דומה. מדובר בכתב המכונה כיום "פיניקי" (זה כינוי מאוחר מאוד ואפילו אלה המכונים "פיניקים" לא ידעו שיקראו להם כך בהמשך ההיסטוריה). המחקר אודות הכתב של שפה זו מלמד על התפתחות הטכניקה בהשפעה מצרית - בתהליך איטי מאוד – אף שרעיון האלפבית – הוא חידוש מרענן שנולד באזור הזה. אימוץ הכתב דרך הארמית הפופולארית בשעתה – העניק לו בכורה באזור שלנו ודיאלקטים מדוברים שונים – יושבי הדר, יושבי עבר הירדן, הסוחרים בצפון החוף ("פיניקים") ואחרים. לקבוצות מקומיות אלה הצטרפו באותה תקופה קבוצות יורדי ים ("גויי הים") אשר פשטו על חופי הים התיכון בכל אזור בו התאפשר להם הדבר והביאו אתם תרבות שונה מזו המקומית. אחד משמותיהם, "פלישתים" קשור כנראה למוטיב הפלישה שנצמד להם, שכן הכתב שהביאו שונה, ואף מגוון מחקרים בימינו מצביעים על מוצאם האירופאי-איגאי. נראה כי הפלישתים השתלבו היטב במרחב החוף הדרומי של ישראל ואף בניגוד לתיאור המקראי- הממצאים מעידים כי תרבותם עשירה הרבה יותר.

השם "ישראל" מופיע לראשונה בשנת 1208 לפנה"ס בכתובת של פרעה מרנפתח שהתגאה בחיסול ישות אתנית כלשהי -אולי שבט- בשם "ישראל". אמנם זה יותר מ 2,000 שנים אחרי שכבר "החלה" ההיסטוריה, אבל כאן מתחילה השיחה שלנו אודות תרבות "ישראל":

א: התמורה הישראלית: כיצד קם "ישראל הקדום"?

שאלה זו מפרנסת שיח ער ומחקר נרחב המתארגן בשתי אסכולות – ואני ארשה לעצמי להשתמש בשמות הלא רשמיים, המזכרים לעיתים בבדיחה – בשל גרעין האמת שיש בכך: "אסכולת ירושלים" – יסודה בקבוצת חוקרי ספרות ויהדות ציוניים, בעיקר סביב האוניברסיטה העברית בירושלים אשר הדגישה את הפן הלאומי (על פני זה הדתי או המתבולל שאפיין את חקר היהדות במאה ה 19). כך גם בחקר ארץ ישראל שהתפתח בסמוך לכך, נוטה קבוצה זו, בלשון מבקריה- "לחפש את התנך באדמה". כך היה בעיקר בשנות החמישים כאשר יגאל ידן זיהה לכאורה את כיבושי יהושוע המקראיים באתרים רבים בארץ. חסידי אסכולה זו בימינו ביקורתיים יותר, אך עדיין נחשבים ל"מרחיבים" כלומר קרובים יותר לתיאור המקראי של ישראל הגדולה, עניין שעוד נעסוק בו. מבין הבולטים בדורנו – בנימין מזר, אילת מזר, יוסף גורפינקל, גבי ברקאי, וחוקרים מצוינים אחרים.

השם "אסכולת תל- אביב" אינו נשען על אסכולה קיימת בחקר היהדות, אלא מובא כאן בחיך כתגובה הולמת לזו הירושלמית.. מדובר בעשרות ארכיאולוגים והיסטוריונים בולטים בעשורים האחרונים בהם ישראל פינקלשטיין, עודד ליפשיץ (מאוניברסיטת תל-אביב) ורבים אחרים, המערערים על חלק מהקביעות של חבריהם הירושלמים, ומיד יובהר העניין.

אגב - ניתן כיום לצפות ללא כל בעיה בעשרות הרצאות של חוקרים אלה, זאת מבלי להמעיט בחשיבות העיון המעמיק בספרות המקצועית שכתבו.

על מה אין כמעט מחלוקת? 1 – התיאורים המקראיים המפורטים אודות יציאת מצרים המונית והתנחלות של עם רב בארצו המובטחת – הם לכל היותר סיפורה של קבוצה קטנה, סיפור אשר קיבל מקום נכבד בטקסט שנכתב הרבה אחרי (ועוד נגיע לתהליך כתיבת המקרא). טרם נמצא תיעוד חיצוני לכך או ממצאים ארכיאולוגיים ישירים הנקשרים לכך 2 – בסוף תקופת הברונזה (סביבות שנת 1200 לפנה"ס)

מתחולל משבר הגירה גדול באזור שלנו, שנסיבותיו עומדות בלב מחקרים רבים, וגם משכו נתון במחלוקת (אבל זה לא שנה שנתיים אלא לפחות כמה עשורים) ובכל מקרה בסופו עשרות רבות של יישובי קבע חדשים על ההר המרכזי – בעלי מאפיינים ייחודיים. בשיאו של תהליך זה, אנו פוגשים לראשונה, כאמור, ישות בשם "ישראל" – בתיעוד מצרי. אך החיבור בין הדברים אינו הכרחי – שכן זוהי כתובת המתייחסת לאזור דרומי של כנען וטיבה של אותה ישות "ישראל" בכתובת אינו ברור.

חשוב לדעת כי השם "כנען" הוא שם מצרי וכל זה מתרחש כאשר שושלות הפרעונים המצריות שולטות באזורינו. לפיכך "יציאה" ממצרים ל"כנען" איננה מסתדרת עם המצב הכללי – בטח לא באופן אלים ונרחב כל כך, המתואר במקרא.

מה מיוחד ביישובים ה"ישראליים" החדשים?

השם "ישראליים" משקף כמובן הנחה שלנו בדיעבד, היות ובשלב מאוחר יותר באותם אזורים התפתחה ממלכת ישראל, ועל כך אין ויכוח. אבל היישובים הללו נטולי כתובות! – זה אחד המאפיינים הייחודיים שלהם. ועוד כמה עניינים מייחדים אותם: הם קטנים – לרוב 5-10 מבנים, מוקפים גדר, במרכזם "בית ארבעת המרחבים" – בתים סימטריים בעלי חזרים צדדיים מופרדים וחצר פנימית. נמצאו בהם קנקנים ייחודיים לתרבות זו (שפת צווארון) – אך בניגוד לבית ארבעת המרחבים שנמצאו בכל תקופת ממלכת ישראל, קנקנים אלה נעלמו סביב שנת 1000 לפנה"ס. היישובים הישראליים מאופיינים בבורות בעלי מבנה ריבועי קבוע ורוב החוקרים סוברים כי הם שימשו לאחסון. בכל היישובים אין עצמות חזיר.

כיצד נפרש את הממצאים?

האם נוכל לאמץ את הסיפור המקראי של כיבוש הארץ על ידי עם ישראל השב ממצרים? למרות התרגשות יגאל ידן וחבריו בשנות החמישים, הרי שכיום מסכימים החוקרים שהממצאים בשטח שוללים לגמרי את הסיפור המקראי על כיבוש מהיר, שכן רשימות הערים המופיעות בספר יהושוע אמנם מזוהות היטב בשטח, אך השוואת מועדי חורבן או אף עמידתן ללא תושבים וממצאים רבים נוספים – לא מסתדרים כלל עם התיאורים. יתרה מכך – חוקרי מקרא רבים, ביניהם יאירה אמית למשל, מצביעים על המועד המאוחר של כתיבת ספר יהושוע והמגמות האידיאולוגיות העולות ממנו בדרך המאירה טוב יותר את הסיפורים שמרכיבים אותו.

ובכל זאת – מה הביא להתנחלות ייחודית שכזו?

המחלוקת כאן גדולה – האם היו אלא גורמים כנעניים שברחו? רוב הממצאים לא תומכים בכך – אין כמעט רצף חומרי בין הכנענים ליישובי ההתנחלות. כמו כן יותר ויותר ממצאים מצביעים על התפרקות היישובים הכנעניים כתוצאה ממשבר בסוף תקופת הברונזה. האם היו אלה גורמים חיצוניים שהגיעו? גודל היישובים והיעדר ביצורים לא תומך באפשרות של ישות גדולה ומאורגנת אלא יותר בתהליך חברתי – מעבר איטי ליישוב קבע. האם היו אלה כפריים מקומיים? המחלוקת עומדת בעינה, ואני נוטה לעמדת פינקלשטיין המצביע על תהליך התיישבות קבע של נוודים (כמו הבדווים בימינו העוברים מנדידה ליישובי קבע).

הדיון הזה – הנשען על ארכיאולוגיה וידע סוציולוגי – משליך גם על השאלות הגדולות שמעניינות אותנו – במה האמינו אותם "ישראלים" חדשים בה?

כאמור, שימוש בכתב אינו דבר נפוץ באותה תקופה ואף השימוש במטבעות מגיע מאוחר בהרבה (רק במאה ה-5 לפנה"ס הורחב השימוש במטבעות בהשפעה יוונית). שאלות אלא ברובן פתוחות. היעדר עצמות חזיר תומך באפשרות שמדובר בתרבות נוודים. ואולם ככל שנתפתחה תרבות זו, והפכה לממלכה בשם "ישראל" – הרי שידוע לנו הרבה יותר.

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/דונה: 054-3156150

השם "ישראל" כולל מרכיב המרמז לאמונה מרכזית של קבוצה זו – האל "אל" (מרכיב "תיאופורי" קוראים לזה). ולא להתבלבל – בשפת ימינו "אל" הוא שם כללי לאלוהות בעוד בתקופה הקדומה "אל" הוא שם מאוד ספציפי – ראש פנתאון האלים הכנעני. הסמל המזוהה עם "אל" הוא שור או עגל ("אלוף" בתנ"ך – וכמובן ידועים סיפורי העגל שעוד נעסוק בהם), ומכאן גם האות הראשונה "א" שסימונה בכתב העברי הקדום (דעץ) הוא בדיוק כמו ה"אלפא" הלטינית (המשקפת המשך לכתב עברי קדום זה). "אל" נחשב לאביהם של אלים רבים וחשובים (בעל, מות, ענת, ים) וידוע כשוכן בשמים, אביהם של בני האדם, ומכונה גם "אל-עליון". אם כל זה נשמע לנו מוכר, זה משום שאבותינו כתבי התנ"ך הכירו די טוב את שמותיהם ותפקידם של אלה.

האמונה ב"אל" כאל המרכזי של ישראל אינה קשורה למונותאיזם שהתפתח הרבה אחרי. למעשה תוכלו לפגוש בארץ ישראל יישובים רבים ששמותיהם מתחילים במילה "בית" וזה סימן למקום פולחן קדום – בדרך כלל מהתקופה הכנענית והישראלית הקדומה: בית שמש, בית ירח, בית שאן, בית דגן, וכן – גם "בית אל", מרכז הפולחן לאל "אל" בממלכת ישראל.

ריבוי אלים אינו עניין מפתיע בתקופה זו, ויש להוסיף לכך שלל צלמיות פרטיות אותן מוצאים הארכיאולוגים כמעט בכל בית (בלשון המקרא "תרפים" – כמו בסיפור רחל.. ראו בראשית פרק ל"א). ספרות התנ"ך גדושה בתיאורים מהם עולה ריבוי אלים בישראל עצמה (המאוחר בתקופת הממלכות), ואף בבית המקדש. אז מה מעמדו של "אל"? חוקרים אחדים מתארים מצב זה כ"הנותאיזם" כלומר אל מועדף או מאוחד הזוכה ליחס מיוחד (למשל לפני יציאה למלחמה) אך זאת בשעה ששאר האלים עומדים בתוקפם וזוכים לפולחן מקביל. ביטוי למציאות כזו משתקף בכמה אזכורים מקראיים, ביניהם – "מי כמוכה באלים יהוה" (שמות ט"ו 11).

השלב בו פועלת ממלכת ישראל כישות מדינית, גדוש יותר – במצאים ובכתב.

ספרות התנ"ך, כידוע, מרבה בתיאור ממלכה זו, אך עניין זה הוא שיאה של המחלוקת בין המרחיבים למצמצמים – שכן תיאורים אלה נכתבו על ידי בעלי עניין מאוחרים מאוד כפי הנראה.

נפתח במה שפחות או יותר מוסכם: שומרון היא בירת ישראל הקדום. היא פעילה כמקום מבצר משמעותי בימי עמרי – אביו של אחאב, בערך משנת 880 לפנה"ס – שניהם מגונים במקרא, אך בתעודות האזוריות שיש לנו, נראה כי "בית עמרי" היא שושלת רבת השפעה שהובילה ממלכה אזורית מפוארת בשם ישראל. ראשיתה בהר הצפוני עד עמק יזרעאל, אך התרחבות השפעתה צפונה לגליל ("עד דן", ביטוי מקראי, ובתל דן נתגלו ממצאים ישראלים) ודרומה ליהודה – ברורה מאוד. ממצאי העיר שומרון מעידים על עושרה הרב של ממלכה זו. תיאורי הכיבושים והבריתות של ממלכה זו (המגובים בתיעוד חיצוני) מעידים על כוחה האזורי הלא מבוטל.

ומה עוד מוסכם: שושלת מלכים, הקרויה כפי הנראה "בית דוד" שהתקיימה במאה השמינית, מרמזת שיתכן והיה לה מלך קודם בשם דוד – מייסד שושלת.

הכתובת שנמצאה בשנות התשעים, בפתח מבנה ישראלי בתל דן, אותו לפי השערת החוקרים כבשו מידי הישראלים הארמים בהנהגת חזאל. ייתכן כי הכתובת נותרה על הרצפה והייתה למרמס מכון כדי להשפיל את נוכחותם במקום ולפאר שמו של מלך ארם. לפי השחזור שהציעו החוקרים כתובת זו מכילה שמותיהם של שני מלכים שהושמדו: יהורם בן אחאב מלך ישראל, וכן אחזיהו בן יהורם מלך "בית דוד". (רק המילה "בית דוד מופיעה במלואה בכתובת). עולה מכתובת זו כי במחצית השנייה של המאה התשיעית (אחזיהו רק עלה לשלטון בשנת 843 לפנה"ס) התקיימה שושלת תחת השם "בית דוד".

תרגום	משחזור	מתוך	הכתובת:
[הרגתי	את	יהו]רם	בן [אחאב]
מלך ישראל	והרג[תי	את אחז]יהו	בן [יהורם מלך]
בית-דוד.	ואשים	[את עריהם	הורבות ואהפוך]
			את ארצם ל[שממה...]

לב הויכוח – הממלכה המאוחדת – הייתה או לא הייתה?

לפי התיאור והתיארוך המקראי בין השנים 1,030 לפני הספירה עד בערך 930 לפנה"ס התקיימה ישות אחת גדולה ושמה ישראל, אשר בירתה ירושלים, מאז כבש אותה דוד – מייסד השושלת. התיאור המקראי מפליג בתיאורים מפורטים של מעללי שני מלכים משמעותיים – דוד ושלמה. גודלה של הממלכה ותיאור כיבושה משרטטים תמונה של ממלכה אזורית משמעותית, השולטת ברוב אזורי ארץ ישראל, כולל עבר הירדן הכרמל הגולן ועד הנגב. לפי המסופר, ממלכה זו באה בבריתות עם מצרים ועם צידון ואף עם ממלכת שבא באפריקה.

שתי האסכולות מציגות טיעונים שונים, ואני בגילוי נאות מודה שנטייתי עם התל-אביבים:

הויכוח נסוב בין שני תחומי מחקר עיקריים: הארכיאולוגיה וחקר המקרא. והדברים מתערבבים כמובן-אבל אנסה להפרידם.

ראשית בתחום הארכיאולוגיה:

החוקרים מתל-אביב מדגישים שאין עדיין ממצאים רציניים מהמאה העשירית לפנה"ס שיש בהם כדי להעיד על קיומה של ממלכה גדולה בעת הזו- לא בירושלים ולא בסביבתה. ממלכות בסדר גודל המתואר במקרא נזקקות למרכז מנהל וכלכלה משמעותי הרבה יותר מהשרידים הדלים שנמצאו בחפירות עיר דוד (השוואה לגודלה של שומרון הקדומה, למשל, יבהירו זאת). כמו כן, יאמרו אלה – התיאורים המקראיים מאוחרים מאוד, בין השאר כי השימוש בכתב התפתח והפך נפוץ בממלכת יהודה רק לקראת המאה השמינית-שביעית לפנה"ס. לכן מובן שהתיאורים המקראיים נכתבו מאוחר למועד קיומה המשוער של ממלכה זו.

חוקרי אסכולת ירושלים יטענו כי התיאורים התנכיים גם אם נכתבו מאוחר יותר – בכל זאת משקפים ידע היסטורי תקף אשר על חלקו אין מחלוקת. בניגוד לטענת המצמצמים שאין ממש ממצאים ארכיאולוגיים המעידים על עוצמתה של ממלכה ישראלית מתקופה זו, הרי שלאחרונה נמצאה עיר מבוצרת למדי באזור בית שמש של ימינו ובה ממצאים מהמאה ה-10 לפנה"ס (חרבת כיאפה -שמה הערבי, והחופר הראשי- פרופ' גורפינקל). החוקרים תוהים באשר לזיהוי העיר (כמובן מול ערים המוזכרות במקרא) ונוטים לשער

כי זו עיר ישראלית קדומה (ולא כנענית למשל), זאת על סמך מגוון ממצאים ההולמים יישובים שכאלה. תגלית משמעותית מאוד – אוסטרקון (חתיכת חרס ששימשה לכתב) ועליו כתובת עברית קדומה, מעוררת ויכוח ער: מה פירושה? (יש כמה וכמה סברות), האם היא ישראלית דווקא? והאם היא מעידה על כתיבה נפוצה במאה העשירית? פרופ' גורפינקל משוכנע כי מכלול הממצאים מעיד על עיר מבוצרת מממלכת דוד, והאוסטרקון מעיד על תפוצת הכתב בתקופה זו.

בתחום השיח התנכ"י – העניין מרתק אף יותר:

ישראל פינקלשטיין מעיר כי הגיע הזמן שהארכיאולוגיה תחדל להיחשב כ"תחום המספק תמונות יפות לחקר המקרא". ואולם דווקא חקר המקרא עשוי לחזק את הממצאים עליהם מצביעים פינקלשטיין וחבריו. בספרו "קיצור תולדות יהודה" (לדעתי השם הסנסציוני עשוי להטעות – זהו ספר גדוש ומקצועי) טוען דר' יגאל בן נון כי אין צורך בארכיאולוגיה כדי להבין שתיאורי הממלכה המאוחדת הם מגמה ספרותית של כותבי המקרא. לא רק שכותבי הסיפור נמצאים במאה ה-7 כלומר בערך 350 שנים אחרי המאורעות המתוארים (טענה זו מוסכמת על רוב חוקרי המקרא), אלא שניתוח הכתיבה מלמד על נסיבות יצירת הסיפור. בניגוד למלכים אחרים שתאריך שלטונם הגיע לידי הכותבים (כרונולוגיות כתובות של שלטון מלכים רווח בתקופה העתיקה) ואת חלקם ניתן לאמת, הרי שתקופת מלכות דוד וגם תקופת שלמה מסוכמים בביטוי האגדי "ארבעים שנה". קורא שאינו תמים במיוחד, יבחין מיד באופי האגדתי של תיאור מלכות שלמה בספר מלכים ואף במאבק האסכולות הכותבות אגדה זו – על דמותו של אותו שלמה.

כמו כן, בן נון מערער על תיאור רציפותה של שושלת בית דוד ומשכנע כי גם כאן שלל בעיות לוגיות, כך למשל – האם ייתכן כי גורם זר שהדיח מלך, ימליך את בנו של אותו מלך? שמותיהם הישראליים של חלק ממלכי יהודה (ולא רק עתליה בת אחאב) מסתירים התערבויות בוטות של ממלכת ישראל בהמלכת מלכי יהודה, וניכר כי יוצרי הטקסט ביקשו לעצב בדיעבד נרטיב - רציפות שושלת על פני 400 שנה – תקופה חסרת תקדים.

אף אם נתעלם מהמחלוקת על ממלכה קדומה מאוחדת, הרי שממצאי המחקר הארכיאולוגי והמקראי מלמדים כי רוב שנותיה, שימשה יהודה ממלכה וסאלית (משועבדת) לאחותה הגדולה ישראל, כל עוד פעלה ממלכת ישראל (עד הכיבוש האשורי בשנת 732 לפנה"ס). ויש לזכור את מרכזיותו וחשיבותו של ההר הצפוני השולט על המעבר הבינלאומי בעמק יזרעאל (מגידו ויקנעם מצפון לה), עניין המסביר לא רק את עוצמתה של ישראל ביחס לירושלים, אלא גם את ההשפעות הצפוניות המובהקות בתרבותה.

ממלכות ישראל ויהודה משקפות סימביוזה תרבותית ארוכת שנים, הן כיורשות התרבות הכנענית שקדמה להן, והן משך השנים בהן באו במגע עם תרבויות הסביבה ומנהגיהם. מגוון ההשקפות ועבודת האלים השונים השתלבו היטב בתרבות המקומית כפי שבא לידי ביטוי בשלל הפסילים, בתי הפולחן והאגדות המהדהדות בספרות המקרא שנכתבה בסופה. תקופה זו עברה מהפך דרמטי עם התמוטטות ממלכת ישראל, הגירת אוכלוסייתה דרומה ונסיקתה של יהודה - בחסות האשורים הבבלים והפרסים כפי שיתואר להלן.

ב : "שמע ישראל" ! תמורת יהודה גדולה!

רקע היסטורי

400 שנות יהודה תחת אימפריות : בעשור שבין 730 ל – 720 לפנהס נשטפה ממלכת ישראל בכיבושי אשור, תחילה במסעו של תגלת פלאסר השלישי (שכובש גם את בבל), ולבסוף במסעות המלכים שלמנסר וסרגון אשר בסופם, בשנת 720 חרבה שומרון וחלק מתושבי ישראל הוגלו. עובדות אלה מאומתות בכרוניקות הבבליות ובארכיאולוגיה של ארץ ישראל. מדובר בתהליך אזורי- הכולל בריחה או הגירה דרומה במהלכו מתחזקת מאוד יהודה, וירושלים מתרחבת. מסעות אשור נמשכים גם ליהודה שהופכת וסאלית של אשור משך רוב המאה השביעית עד העשורים האחרונים - משנת 630 לפנהס עד 610 לפנה"ס לערך בהן מתפוררת אשור. אפשר לכנות תקופה זו – של כ 120 שנים – התקופה האשורית, אף שבסופה תקופה מצרית קצרה:

בערך ב 610 לפנה"ס צועד פרעה "נכו" ממצרים צפונה, בדרך ארוכה, כדי לסייע לאשורים בקרב נגד האימפריה העולה – בבל. זה סיפור המסגרת. אבל: במהלך מסעו בארץ ישראל מתרחש אירוע רב חשיבות -עד ימינו ממש: בשנת 609 לפנה"ס נמצא נכו במגידו. באותו זמן יאשיהו מלך יהודה בשיאו - יש לציין כי יאשיהו זה, שעלה לשלטון בגיל 8, בערך 31 שנים קודם, הספיק לבצע מהפכה פוליטית-פוליטית, לחזק ולהרחיב את גבולות יהודה צפונה, כנראה יחד עם חוג סופריו שליוו אותו מילדות- ועוד נעסוק בהם.

נראה כי יאשיהו בוחר להתעמת עם נכו והם נפגשים במגידו (עניין המלמד על התרחבות יהודה צפונה). הפגישה מתוארת בתמצית, אך הסוף ידוע – יאשיהו נהרג בקרב או מוצא להורג (ראו הגרסאות השונות במלכים ב' כ"ג, וכן דברי הימים ב' - ל"ה) אירוע נקודתי זה הפך לעניין מכונן בספרות המקרא וגם במיתולוגיה הנוצרית – מגידו היא ארמגדון! (יוחנן טז 14 – 16).

מאותה שנה, יהודה וסלית של מצרים, אך זאת לזמן קצר יחסית. בתוך שנים ספורות מרסקים הבבלים את מה שהיה אימפריית אשור, וגם פרעה נכו מובס על אדמת סוריה(605 לפנה"ס -קרב כרכמש). אימפריות זרות לאט אבל בטוח – בתוך כמה שנים נכבשת גם יהודה כולה על ידי שריו של נבוכדנצר הבבלי, חלק מאוכלוסיית יהודה מוגלת לבבל בכמה גלים, וירושלים נחרבת בשנת 586 לפנה"ס. (זהו "חורבן בית ראשון" במורשתנו). תקופה זו, הנחשבת בתודעת עמנו כ "גלות בבל" מסתיימת רשמית עם עליית הפרסים בשנת 538 לפנה"ס והצהרתו הידועה של כורש להחזרת בתי המקדש למקומם – בכל "פחוה" תחת שלטונו.

חטיבת זמן זו – בה יהודה בחסות אימפריות הצפון מזרחיות: אשור ובבל - אמנם רבת טלטלות בעיצוב תרבות ישראל בשעתה, אך תרומתה לעיצוב העתיד לא פחותה, נוכח התפתחות הספרות הכתובה, אשר חלקה (הקטן) יהפוך מאוחר יותר לספרות הקודש - התנ"ך!

התפתחות ספרות התנ"ך

הערות מהירות בטרם נסקור את העניין ממעוף הציפור: עלינו להישמר מעיוות התמונה בדיעבד (אנכרוניזם) מכמה טעמים, שהם עניינים המקובלים במחקר:

א - התנ"ך מספק מידע רב, אך עדיין מדובר בספרות חלקית ביחס להיקף הכתיבה באותה תקופה. תהליך הקאנוניזציה (גיבוש ספרות המקרא) הוא תהליך ארוך שסיומו רק בתקופה ההלניסטית(כפי שמספרת המשנה בעצמה) אז הוכרע סופית אלו ספרים יישמרו כקדושים וכל השאר נאסרו –רובם לא שרדו עד זמננו.

ב - כתבי התנ"ך עברו כמה גלי עריכה – רובן במהלך התקופה המדוברת. מקובל להניח כי אף לא ספר אחד שאנו מחזיקים כיום, נכתב כך במקור כיחידה אחת, למשל.

ג -ספרות התנ"ך כתובה בידי סופרים רבים, בעיקר כדי לבטא השקפות שונות. עניין זה חשוב, שכן בתקופתנו המודרנית ערך האמת (העובדות) עומד גבוה בסדר העדיפויות שלנו בעוד אופי הכתיבה הקדומה, על אף תחכמו הרב, מבטא סגנון מחשבה שונה.

כמובן שרוב התקופות לאחר גיבוש הקאנון ועד סוף ימי הביניים – לא היה מי שיערער על תוקפם ההיסטורי של הכתבים והנרטיב המשתקף מהם. מכאן עיקר השפעתם ההיסטורית- מעבר לאיכותם המרשימה.

כיום מקובל להניח קיומן של מספר אסכולות כתיבה תנכית – החשובה שבהן היא האסכולה המשנה תורתית, על שם ספר דברים, הוא "משנה תורה" המכונה דויטורנימוס בלטינית. ראשית אסכולה זו בסופרי החצר של יאשיהו והמשכה באליטות סופרים רמי מעלה ביהודה – גם בימי גלות בבל ושיבת ציון בתקופה הפרסית. מובן שלצידה או בתוכה פעלו כמה גלים של אסכולות נוספות כמו זו שאותותיה ברורים מן התקופה הפרסית, או סופרי נביאים שונים. כתיבה-עריכה מאוחרת יותר היא של אסכולות כוהנים בראשית הבית השני.

החוקרים מבחינים בין "גושי" הכתיבה השונים בעיקר על ידי ניתוח ההשקפות, סגנון הכתיבה וה"רקע" הפוליטי-גאוגרפי הנשקף מן הכתבים. עם זאת, לא פעם נדרשת עבודת איזמל דק כדי להסיר שכבת עריכה מאוחרת: מקובל למשל כי שירה משמרת טקסט קדום יחסית, וכך גם שושלות או כרונולוגיית מלכים שהופקדו בידי סופרים. דקדוקי פולחן מתאימים יותר לכוהנים המאוחרים- אך גושי הכתיבה המרכזיים ועיצוב התמות היסודיות במקרא – מיוחסים לאסכולה הדויטורנומיסטית כאמור- והבנתה הוא צוהר להכרת אבותינו!

מגילות קבוצות היהודים בחרבת "קומראן"

אמנם מדובר בתקופה הלניסטית ובכל זאת מגילות קומראן שנתגלו בשנת 1947 ותהליך פענוחם נמשך עד היום – מספקים לנו תחושה – מה היא ספריה קדומה יוצרת טקסט. לפחות בחלק מקיומה של תת תרבות זו, מדובר בכהנים גולים המייחסים עצמם לבית צדוק מירושלים – ועיסוק מרכזי שלהם הוא העתקת טקסטים תוך יצירת טקסטים חדשים – מקודשים אף הם. מדובר במאות מגילות – חלקן "מקראיות" בתקופה בה תהליך הקאנוניזציה טרם הושלם, והשוואת נוסחים של גושי כתיבה שונים מספקים עושר עצום למחקר אודות ספרות התנ"ך ובכלל - תהליכי הכתיבה של מאות כתבים מקבילים במגוון סוגות כתיבה.

מקובל לייחס להשקפה הדויטורמוניסטית את ריכוז הפולחן- כלומר ניתוח שאר מוקדי הפולחן שאינם בירושלים, וזו אידיאולוגיה פוליטית-רוחנית במהותה, המתוארת היטב בטקסטים אודות המלך יאשיהו ואף מעוגנת בממצאי ארכיאולוגיים מאותה תקופה. למרות שמדובר רשמית בתקופה קצרה יחסית, של 14 שנה, הרי שהשפעתה ניכרה עוד זמן רב – לפחות בקרב האידיאולוגים התומכים בה – כותבי הטקסט. אסכולה זו פיתחה את רעיון הברית והחוקים ההולמים אותה ומסבירים את קורות העם – בגלות ושיבה – כשכר ועונש.

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

למען הקיצור, אחטא בהשטחה: את התנך אפשר להבין טוב יותר אם קוראים אותו מהסוף להתחלה. כלומר מסוף הכתיבה הכרונולוגית של המלכים (ספר מלכים ב – מהסוף, או מקבילו – דברי הימים מהסוף) דרך ספר הברית – משנה תורה (דברים), ולאור כל אלה, מתארגנים הסיפורים – סיפורי המדבר והנביא משה (כורת הברית), וכן מאוחר יותר – מלוקטים ונערכים המיתוסים הקדומים ברצף עלילתי גאוני מבריאת העולם עד יציאת העם למצרים. אפשר לומר בגדול שזוהי אבולוציה הפוכה לסדר הזמנים המתואר במקרא. ועם זאת – לא להתבלבל – ייתכן כי מיתוס מסוים הכתוב בידי סופר מאוחר משקף הדהוד לסיפור או מוטיב קדום יותר – עד כדי מאתיים או שלוש מאות שנים לאחור, בעיקר כאשר מדובר בכרונולוגיות של מלכים, או שירה - עניין שכנראה נשמר לאורך זמן רב יותר.

המגוון העצום של ספרי ויוצרי המקרא משקף מן הסתם מתחים רבים, ושוב – אתמקד כאן במעט מהם – החשובים במיוחד לעניינינו:

כאמור בימי החלשות ממלכת ישראל – מתחזקת יהודה. למעשה ככל שישראלים מציפים את יהודה וירושלים מתחזקת, מתרחש תהליך מרתק (לפחות כפי שעולה מספרות התנ"ך) – יהודה תובעת דומיננטיות הן על שטחי ישראל, והן על המוטיבים המכוננים של ישראל! תהליך מיזוג האלים השונים (סינקרטיזם) – שהחל הרבה קודם – בין "אל", "אנוכי", "אדוני", ו"יהוה" – צובר תאוצה ממשית כאשר יהודה תובעת אחדות מלאה: סיפור מצרים והברית משמשים רקע לתביעה- "שמע ישראל, יהוה אלוהינו, יהוה אחד" (קראו את הפרק כולו – דברים ו' – ושימו לב לביטוי הידוע "בכל לבבך ובכל נפשך..").

ניכר כי "בית אל" אינה מקבלת "בכל לב ובכל נפש" את כיבושי יאשיהו:

וַיַּעֲמֵד הַמֶּלֶךְ עַל-הָעֵמֹד וַיִּכְרַת אֶת-הַבְּרִית לִפְנֵי יְהוָה לְלַקֵּת אֶת־עַמֵּי יְהוָה וְלִשְׁמֹר מִצְוֹתָיו וְאֶת-עֲדוּתָיו וְאֶת-חֻקֵּי בְּכָל-לֵב וּבְכָל-נַפְשׁ לְהִקְיָם אֶת-דְּבָרֵי הַבְּרִית הַזֹּאת הַקְּתָבִים עַל-הַסֵּפֶר הַזֶּה וַיַּעֲמֵד כָּל-הָעָם בְּבְרִית... ובהמשך נכתב:

וְגַם אֶת-כָּל-בְּמֵי הַבְּמוֹת אֲשֶׁר בְּעָרֵי שְׁמֶרֶן אֲשֶׁר עָשׂוּ מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל לְהַקְעִים הַסִּיר יֹאשִׁיָּהוּ וַיַּעַשׂ לָהֶם כְּכָל-הַמַּעֲשִׂים אֲשֶׁר עָשָׂה בְּבֵית-אֵל

זוהי טעימה קלה מספרות הדוֹיטורנומיסט. כיבושי יהושוע למשל – מיוחסים לאותה מגמה פנטסטית של האדרת יאשיהו ("ויהושוע" לא במקרה דומה ל"יאשיהו").

הטקסטים עלולים להטעות את הקורא המונותאיסט- אבל יש לשים לב כי כותבי רפורמת "יהוה אחד" מלמדים בעצמם על המציאות האלילית סביב, למשל, כאשר יאשיהו מורה:

לְהוֹצִיא מֵהֵיכַל יְהוָה אֶת כָּל-הַפְּלִים הַעֲשׂוּיִם לַבַּעַל וְלְאֲשֶׁרָה וְלִכָּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וַיִּשְׂרַפֵּם מִחוּץ לִירוּשָׁלַם. (מלכים ב כג)

שמו לב ל"צבא השמים" שהוצא מלב המקדש – עבודת הכוכבים והשמש בפרט היא חלק מהשקפות עם ישראל משך תקופות רבות, כחלק אינטגרלי מהסביבה התרבותית – ועוד נפגוש עניין זה גם בתקופה ההלניסטית. והנה מדגיש הסופר של יאשיהו:

וַיִּשְׁבֹּת אֶת-הַסּוּסִים אֲשֶׁר נָתַנוּ מַלְכֵי יְהוּדָה לְשָׂמֶשׁ מִבְּאֵי בֵית-יְהוָה אֶל-לְשַׁפְּתַי נְתַן-מֶלֶךְ הַסָּרִיס אֲשֶׁר בְּפָרְנִים וְאֶת-מַרְכָּבוֹת הַשָּׂמֶשׁ שָׂרַף בְּאֵשׁ (מלכים ב כג).

הדימוי של השמש כ"אל" כל כך מופרך עבור יהודים בני זמננו, שהיינו רוצים לקוות שעם ישראל נמנע מעבודה זרה זו, אבל המציאות מלמדת לגמרי אחרת. הנביא ירמיה מעיד שמלכי יהודה עבדו את השמש, וגם יחזקאל רואה בחזונו פולחן כזה בתוך בית המקדש: "וַיָּבֵא אֹתִי אֶל חֶצֶר בֵּית אֲדָנִי הַפְּנִימִית וְהִנֵּה...

פְּעֻשֵׁי וְחַמְשָׁה אִישׁ... מְשַׁמְחֵיכֶם קְדָמָה לְשִׁמְשׁוֹ. מְנִיין שׁוֹאֵב יְחֻזְקָאֵל אֶת יַדְעוּתוֹ עַל הַמְקַדֵּשׁ בְּעוֹדוֹ בְּנֵהר כְּבַר? זֶה עֲנִיין אַחַר.

אנחנו עוד נפגוש את אל השמש- ואפילו את ה"מרכבה" שלו, גם בתקופה ההלניסטית. רפורמת ריכוז הפולחן במקום אחד מייצרת מתח גדול – המשתלב בפולמוס עם ממלכת הצפון וממשיכה בתקופה האשורית. כך ניתן למשל לפרש את סיפורו של ירבעם בן נבט המגונה מאוד בספר מלכים, על-כי בנה שתי במות לעגל – בבית אל ובדן. (מלכים א' יב).

אסכולת כותבי הסיפור הזה, ודאי אחראית גם לסיפור דומה מאוד – העגל שבנה העם בחסות אהרון הכהן (שמות לא- לד). ההקבלות רבות. נציין בתמצית כי בניו של אהרון הם נדב ואביהו, ובניו של ירבעם – נדב ואביהו. בשני הסיפורים הם מתים בצעירותם. בשניהם יש "חג ליהוה" בתום הבנייה של "עגל זהב" ובשניהם זה מוגדר כחטא כמובן. "אלה אלוהיך ישראל" נאמר בשני הסיפורים, וכן "אשר העלוך". יותר מעניין החיבור ל"מסכה". בספר מלכים נכתב - וַיַּעֲזְבוּ אֶת-כָּל-מִצְוֹת יְהוָה אֱלֹהֵיהֶם וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם מִסְכָּה שְׁנַיִם (שְׁנַיִ) עֲגָלִים (מלכים ב' יז 16) . וגם על אהרון נאמר - וַיַּעֲשׂוּ עֲגָל מִסְכָּה (שמות לב 4)

נראה כי דברים אלה אינם מנותקים מאיסורי הברית בספר דברים : "אָרֹר הָאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה פֶסֶל וּמִסְכָּה תוֹעֵבֶת יְהוָה". בשני הסיפורים מודגש הפועל "ויעשה".

ואולם – איזה סיפור נולד קודם? הדעות מגוונות. לי נראה כי סיפור ירבעם מסמל מאבק ממוקד נגד יושבי הצפון (ישראלים תחת השפעת יהודה) ההולם יותר סופרי יאשיהו או ממשיכיהם עד הגלות, ואילו השמצת דמותו של אהרן משקפת מתח מול אליטות כהנים המזוהים כבני אהרון, עניינים המתאימים יותר למתח בגלות או אף לאחריה. בכל אופן היכרת עבודת עריכה שהותירה את הסיפור "שתול" מאוחר יחסית, לאחר סיפור מעמד הר סיני הראשון. (לכן נאלצו הדרשנים בגמרא לומר "אין מוקדם ומאוחר בתורה" ורש"י נאחז בכך בכל ליבו).

בכל מקרה- האסכולה המשנה תורתית נמצאת גם בבבל. הרושם הזה עולה מסיום ההיסטוריה בגלות הגדולה (כך מסתיימת ההיסטוריה המקראית), או בתיאור הגולים כ"רבים" ואפילו מתוך רמיזות טקסטואליות כמו תיאור מלך אשור "שם" בארץ: וַיָּשֶׁב מֶלֶךְ אֲשׁוּר וְלֹא-עָמַד שָׁם בְּאַרְץ (מלכים ב', טו 20). החוקרים מוצאים את המשכה גם בתקופה הפרסית – בקרב יושבי יהודה שאחרי הגלות – ספר דברי הימים כולו מיוחס לכותבים בעלי נוף יהודאי בתרבות פרסית. כך גם ספרי עזרא ונחמיה מן הסתם (המתארים את שיבת ציון), אך אלה מיעוט הספרים. ועם זאת – מקובל כי עריכות לא מבוטלות בטקסטים המקראיים בוצעו גם בתקופה הפרסית – ואולי אף (אם כי בשוליים) גם בעת העתקות הספרים במהלך ימי בית שני כולו (כפי שהסתבר למשל מספרות קומראן).

מכל זה עולה כי ספרות התנ"ך משקפת תקופות שונות ומתייחסת אל תקופות שונות. חשוב לעניינינו לזכור – כי קבוצת היהודים הגולים- ובמיוחד אלה ששבו עם הטקסטים בחזרה לפחוות יהד- הם שהיו הדומיננטיים בעיצוב הזכרון של כולנו, ואף משמעותיים מאוד בכינון מדינת המקדש החדשה.

ואם נסכם את התקופה היהודאית – הרי שלזכותה כמה תרומות רלוונטיות לסיפור ארוך הטווח של עם ישראל – ככל שאנו מצליחים להכיר בזמננו:

1. התרחבות יהודה צפונה תוך קליטת הישראלים אל ממלכה אחת שבירתה ירו-שלם
2. עיצוב הזיכרון ההיסטורי אודות ממלכה מאוחדת שבירתה ירו-שלם
3. תמורת ריכוז הפולחן והמאבק באילנות כאלמנט מכונן תודעה
4. התפתחות הכתב והז'אנרים הכתובים – לרבות ברית בכתב שהופכת ליסוד תרבותי

תמורה יהודאית זו הותירה חותם דרמטי ומבלבל – שכן מצד אחד התנ"ך על שלל ההשקפות בתוכו, נמצא בידינו כעדות לסערות קדומות אלה, אך מזווית מאוד מסוימת, ומצד שני – אלמלא התנ"ך היינו יודעים מעט מאוד על תקופה זו.

ג: תמורה מונותאיסטית – יהודה תחת שלטון פרס

רקע היסטורי – "יהודים" בפעם הראשונה

חורבן יהודה שהתרחש על פני כמה עשורים העביר אליטות יהודאיות – מלוכניות – לרבות כוהנים וסופרים, לאזור פורח בבבל. בפועל – היקף הגולים היה מוגבל, אך השפעתם מרובה. בתהליך ארוך-שבים חלקם ליהודה, אלא שההשקפות שאימצו בגלות, מהוות התחדשות רבת השפעה עד ימינו!

ההתרחשויות האלה מתאפשרות עם השתלטות השושלת האחמנית (פרסית) על ממלכת בבל – שכעת הופכת לאימפריה הגדולה בכל הזמנים לפנייה. "כורש הגדול" התלהב מלהחזיר את כל האלים למקדשם וכך פרסם בהכרזתו הידועה (538 לפנה"ס). הפרסים נשארים באזור יותר מ 200 שנים – עד לכיבוש היווני – סביב שנת 330 לפנה"ס.

תהליך שיבת האליטה היהודאית ליהודה הוביל להתעלמות (עד היום) מהיהודאים שנותרו בה – זו המציאות המשתקפת גם בספרי עזרא ונחמיה- אף כי המקומיים - רואים עצמם יהודאים אשר נדחקו החוצה. האליטה החדשה בחסות הסמכות והממון של השלטון הפרסי הובילה להקמת מדינת מקדש נאמנה לפרסים, אך מפנה עורף לאחיה המקומיים. "פחוות יהד" – היא אוטונומיית המקדש החדשה של ה"יהודים" (כאן לראשונה כנראה יש "יהודים") שמרה על מעמדה עקרוני זה גם בתוך תקופת בית תלמי (היוונים) – אך אין ספק שכבר כיבושי אלכסנדר מוקדון בשנת 330 לפנה"ס – סימנו רשמית את סופה של תקופה זו – בעיקר בהיבטים התרבותיים בהם אנו מתמקדים, אם כי זו מתהווה בהדרגה.

במבט רחב יוצא שההשקפות שהתפתחו ביהודה לפני החורבן (במאה השביעית מימי חזקיהו ויאשיהו) המעדיפות את ירושלים וריכוז הפולחן כעניין פוליטי-אידיאולוגי-רוחני וכלכלי, אולי ייצגו מיעוט אליטיסטי בשעתן, אך עם ההגליות לבבל – הרי שאליטות אלה זכו למשקל מכריע בעיצוב העתידי של מדינת המקדש שתקום בסוף אותה תקופה.

חויית הגלות העצימה רעיונות קודמים, הקצינה נורמות, הציעה חלופות טקסטואליות לפולחן הקדום ואף יצרה דגשים רעיוניים חדשים כמו חורבן גלות וגאולה-כעניין היסטורי תיאולוגי הנקשר לברית כתובה – עם אל אחד.⁶ זו התמורה המונותיאסטית בתקופה הפרסית:

לפיכך רק בסוף תקופה זו, ולאחר כינון פחוות יהד הפרסית מתארגנים ספרי התורות לכדי "תורה" במובנה המקודש - הקאנוני. אפשר להבחין כי המילה "תורה" מופיעה עשרות פעמים בטקסטים המקודשים – אך זאת במגוון עניינים – כלומר "קובץ הוראות" קונקרטי: "תורת הבהמה והעוף" (ויקרא יא מו), "תורת נגע הצרעת" (ויקרא יג 59), "תורת הנזיר" (במדבר ו 13), או בהכללה – קבצי ההוראות של האל "תורת יהוה" (ישעיהו ל 9), ואף "ספר תורת אלוהים" בתוכו כתוב יהושוע (יהושוע כד 26), ולפיכך "תורת משה" (אולי למעט אזכוריו המאוחרים בדברי הימים או נחמיה) מכון בעיקר לקובץ הוראות קונקרטיות המיוחסות למשה! כדברי מלאכי: תִּרְתָּ אֶמֶת הַיְיָהוָה וְעֲנֵהוּ וְעֲנֵהוּ לֹא־נִמְצָא בְשִׁפְתָיו... (מלאכי ב 6) זָכְרוּ תִּרְתָּ מִשְׁהָ עֲבָדֵי אֱשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ בְּחֶרֶב עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל חֲקִים וּמִשְׁפָּטִים: (מלאכי ג 22)

לכן טבעי למצוא בעשרות מקומות משפטים כמו אלה של משלי: נָצַר בְּנֵי מִצְנָת אֲבִיךָ וְאֶל־אֲתִשֵּׁשׁ תִּרְתָּ אֶמֶת: רעיון "התורה" קאנון מקודש שניתן כולו בסיני מתפתח רק בספרות חז"ל - בתקופה ההלניסטית - ועוד נעסוק בכך.

ליבת התמורה הרוחנית בתקופה הפרסית נעוצה בהתגבשות רעיונות המאבק באיליות (בתוך מרחב אלילי או הנותאיסטי) לכדי משנה סדורה יותר- הכוללת מרכיבי מוסר אוניברסאלי ברוח רעיונות פרסיים. זהו מונותאיזם הזוכה למימוש מדיני בצורת אוטונומיה פרסית ולמעשה למדינת מקדש עובדת בעיקר אל אחד.

מה המשמעות של מונותאיזם לעומת חשיבה פוליתאיסטית?

ראשית עלינו לזכור כי מונותאיזם הוא עניין תלוי תרבות המתפתח באזור שלנו ונודד לאירופה מאוחר יותר. יש קשר הדוק בין ההתפתחויות ההיסטוריות אימפריאליות – הממלכה הפרסית בעיקר, ובין רעיונות אודות אל אחד – עולמי. תמונת העולם של יושב אימפריה היא של מערכת אחת אוניברסאלית - אין יותר עמים הנלחמים באמצעות האל שלהם (מואב, עמון, פלשתים וכו').

ועוד – חשוב שלא לעשות (כרגיל) אנכרוניזם. כמו שכל תרבות מתפתחת כך גם רעיונות מונותיאסטים ורעיונות פוליתאיסטים בתוך תרבויות. לכן אין טעם לדמיין את ראשיתה של המחשבה המונותיאסטית מתוך הפרשנות המונותיאסטית בימי הביניים או בעת החדשה. כמו כן לא תזיק לנו מודעות למשקפיים המונותיאסטיות שאנו מרכיבים – בעיקר בבואנו לתאר בביקורת עולם פוליתאיסטי מורכב. ואחרי המגבלות, הנה כמה מאפיינים כלליים של שונות:

חשיבה מונותיאסטית מניחה אחדות - אחדות התופעות. כלומר שיש עקרון המחבר את כלל התופעות שאנו פוגשים. כללי משחק משותפים (הקשורים כמובן לאל אחד –אלה שני הצדדים של אותו מטבע). המושג "עולם" למשל אינו אפשרי אלא בחשיבה כוללת שכזו. כך גם "טבע", או "חוקי הטבע" במשמעות אחידה. במחשבה אלילית יש ריבוי תופעות בעלות מנגנונים שונים: הגשמים תלויים במערכת מסוימת, בעוד מחלות או מלחמות הנן תוצר השפעת מערכות עצמאיות אחרות (אלים שונים). לא רק זאת – אלא שריבוי האלים נוטה להעניק לתופעות (הניסיון במציאות) עדיפות, כלומר למה שאנחנו מכנים במונותיאסטית "תופעות הטבע" – והרי הן שונות כל כך זו מזו – ובעיקר בלתי צפויות! על כן ה"אופי"

⁶ עודד בוסתנאי גלות ישראל ויהודה באשור ובבל (מאות ח-ו לפנה"ס), פרדס, 2010.

המיוחס לאלים מרובים הוא לא פעם – קפריזי. ויש שיחברו עניין זה לפולחן הקפריזי הנוטה אל חוסר הסדירות ואולי גם להלכי הרוח האנושיים הנלווים לכך!

אם חשתם נימת ביקורת הרי זו בטח נובעת מכך שבן תרבות מונותאיסטית כותב את הדברים. אך יש גם ביקורת על המונותאיזם כמובן: רבים וטובים (הידוע שבהם – מקס ובר) עמדו על האופי האלים והתובעני של ההשקפות המונותאיסטיות. די בקריאת כמה עמודי תנ"ך כדי לחבר בין ההשקפות אודות אל אחד (ומקום פולחן אחד) ובין חוסר הסובלנות שהעניין הזה מעורר בקרב תומכיו. ייקח המון זמן – עד העת החדשה – בה רעיונות ספקניים ימתנו במשהו את הדוגמטיזם המונותאיסטי ויכניסו בו מידה של סובלנות פלורליסטית.

ה"טבע" המונותאיסטי מזמין יותר שליטה. הוא יותר נתון לאדם, כי יש תקווה להבין אותו נוכח העקרון האחיד (האל) שמסביר אותו. סיפור הבריאה בבראשית הוא סיפור שחרור הטבע – לידי האדם. כך גם ציות לאל – עשוי להסדיר מגוון עניינים בטבע. ומאוחר יותר – במהלך ימי הביניים – תפתח אפשרות של חקר הטבע כשלעצמו.

השלכה חשובה ביותר של מונותאיזם נוגעת למוסר – מתבקש כי סדר עולמי אחיד מציב את בני האדם כתופעה אחת – "בני אדם". ואם הם עומדים אל מול מערכת אחת של טבע ונורמות (שיסודן באל) – הרי שמהות שכזו מזמנת השקפה שוויונית – אוניברסאלית, אודות האדם – מול האל. ניתן לקשור זאת גם לתחושת החירות של האדם – המידמה לאל באפשרות השליטה בטבע – כולל בטבעו של האדם (!) ובכך ניכרת חירותו לשנות! בתרבותנו התפרשה הפילוסופיה הזו היטב, בהמשך, במשנת רמב"ם – כפי שעוד נראה.

וכמה הערות מעמיקות יותר:

אנחנו נוטים לייחס לתקופתנו מונותאיזם שלם, אך המציאות מורכבת יותר – גם בתרבותנו יש תופעות של אמונת ריבוי (גורל, מזל), אלילות (קמיעות, קברים קדושים) ופירוק האל לחלקים (ספירות) העומדות בסתירה לרעיון המונותאיסטי.

ויותר מכך – מונותאיזם טהור מעולם לא התממש, שכן "אלוהים אחד" מוכרח להתנסה בשפה ובמערכת סמלים מסוימת. זו אחת הסיבות לכך שתרבויות הדתות האברהמיות – גם בימינו – מגלות עוינות רבה זו לזו. הלא במידה והסמלים האוניברסאליים היו אכן כאלה – היינו מצפים דווקא לאחדות וסובלנות בין המאמינים באל אחד. המציאות מלמדת בדיוק את ההיפך. התיאוריה המונותאיסטית תלויה בדרכים הייחודיות לכל תרבות לחשוב על זה – ומכאן נוצרת שונות ממשית שאינה מבוטלת – גם לא נוכח הסמל האוניברסאלי לכאורה.

לכך הייתי מוסיף הערה עמוקה עוד יותר המהווה אולי סטייה מהסקירה שלנו – בעקבות מרסל גושה – לדעתי דתות עצמן (כמערכות סמלים) הן רק ביטוי אפשרי אחד לרוחניות של קולקטיב תרבותי (דעת הישועה כפי שהדגיש שמואלי) ומכאן שקולקטיבים עשויים לוותר על דפוסים מסוימים (למשל על "דת") ולהסתדר במציאות חברתית המספקת מאוויים רוחניים הולמים – ככל שזה אכן מתרחש – למשל בקבוצות לאום מודרניות, או במשטרי מזרח אסיה (או לכתחילה, בחברה מסורתית שמרנית – כמו זו הבדווית למשל – אין צורך במערכת סמלים סדורה של "דת" עם פולחן קבוע – די באלמנטים הרוחניים שמספקת מסורת השבט).

והערה על פולחן – אנו מזהים דפוסים משתנים של תפיסת הקורבנות במהלך התקופה, ומטעמי קיצור לא התמקדתי בכך. די בקריאת התנ"ך כדי להיווכח בהשקפות שונות ומתח בנושא זה. אבל לא להתבלבל –

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/דונה: 054-3156150

העולם סביב המשיך להקריב קורבנות בעלי חיים עד בערך המאה החמישית לספירה (ביזנטים)! בתוך כך, נסיבות חיצוניות (חורבן מקדש שני) הובילו את עם ישראל לפתח חלופות לקורבנות הרבה קודם.

מכל האמור לעיל ניכר מדוע ראוי לתאר תקופה זו כתמורה משמעותית – תקופה בה מתהווה חטיבת משמעות תרבותית חדשה בעלת תרומה משמעותית:

א. התפתחות רעיונות מונותאיסטים אוניברסאליים (ולא להתבלבל – האל היהודאי הזה אינו מופשט ואינו רחוק - עניין שיתפתח בהמשך.).

ב. קריאת התורה שהופכת (בסוף התקופה) ליסוד תרבותי – בסיס לבתי המדרש שיבואו בתקופה ההלניסטית.

ג. ציור ההיסטוריה כמציאות שכר ועונש בהתאם לברית הכתובה

ד. קנאות נורמטיבית והתבדלות גזעית-תרבותית כתולדה של חוויית הגלות

בשנת 333 לפנה"ס מגיעים כוחות יוונים בפיקוד אלכסנדר הגדול ממוקדון - תלמידו של אריסטו- ופוגשים את צבא הפרסים באסיה הקטנה (טורקיה של ימינו) בקרב אדירים - קרב איסוס. נצחון אלכסנדר פתח בפניו את הדרך לפיניקיה ולארץ ישראל – וכך בשנת 332 פחוות יהד הפרסית – לא רק מחליפה ידיים – אלא עולם חדש מתחיל באזור..

ד: תמורה הלניסטית - יהודים תחת שלטון יוון, רומא וביזנטיון

יהודים בני זמננו נוטים שלא להכיר או למעט בגודלה של המהפכה ההלניסטית בתרבותנו – גם בהיקף השינויים שנתחוללו וגם בעומק ההשפעות ההלניסטיות עד ימינו ממש. לכן אתיחס פה לעיקרי החידושים בתמורה זו – הזרמים החדשים והשקפות העולם, ההנהגה החדשה, השפה, היצירות המרכזיות, בתי המדרש, בתי הכנסת ועוד. אפתח בתמצית המסגרת ההיסטורית:

רקע היסטורי

פחוות יהד הפרסית נופלת תחת ידניים יווניות בשנת 332 לפנה"ס – וכך הפציע עולם חדש. סממן מובהק למהפכה גדולה הוא מניין שנים חדש: "מניין השטרות" המיוחס למותו או נצחונו של אלכסנדר באחד הקרבות (בפועל 312 לפנה"ס) - מניין זה שרד בקרב יהודים עד אמצע ימי הביניים! (ובקרב יהודי תימן עד המאה ה 20). רמב"ם למשל (במאה ה 12) מציין תאריכים לפי מניין השטרות.

מיד אחרי מותו של אלכסנדר מתפלגת האימפריה היוונית לשלוש אימפריות יריבות -ואזור ארץ ישראל ("סוריה-פיניקיה") נותר למעלה ממאה שנים תחת "בית תלמי" שמושבו במצרים. בתקופה זו יהודה היא תת יחידה מנהלית של מסים (בדומה לתקופה הפרסית שקדמה לזו) הזוכה לאוטונומיה יחסית באמצעות הכרה במועצה מנהלת ואף כהן גדול שמעמדו התחזק בהדרגה. בשנת 200 לפנה"ס מפסיד בית תלמי את האזור לידי בית סלווקוס, הצפוני, ובכך מתחילה ביהודה תקופה סלווקית רבת מעללים מתועדים עד למרד המכבים שסופו בהקמת ממלכת החשמונאים בערך בשנת 142 לפנה"ס. מאה שנות עצמאות של שושלת בית חשמונאי מסתיימות בשנת 37 לפנה"ס כאשר ממנה רומא את הורדוס -מלך אזורי פעלתן במיוחד ששרד 33 שנים. עשור לאחר מותו, לאחר כשלון בנו, הופכת יהודה לפרובינקיה רומית. אבל היהודים (כולל יהודי מצרים) מנהלים כמה מרידות – דווקא בתקופה הרומית הכי יציבה (Pax Romana) כאימפריה השולטת בשליש מאוכלוסיית העולם. מרד בר כוכבא היה קצת יותר מדי בשביל הרומים,

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

שהחליטו לשים קץ ליהודה. בערך בשנת 135 נמחקה יהודה מהמפה – רוב היהודים נטבחו, השאר ברחו לגליל ורק אז החלה באמת "הגלות הגדולה" של היהודים (ולא עם חורבן המקדש 65 שנה קודם בתום המרד הגדול). פרוביניקה "סוריה פלסטינה" שהוקמה על חורבות יהודה מתאכלסת בשומרונים, נבטים, יוונים ועוד. למרות החורבן ביהודה – בתוך זמן קצר משגשגים היהודים בגליל כמיעוט משמעותי והקבוצה היהודית-נוצרית אט אט מתפלגת. במהלך המאה הרביעית חל מהפך – עליית קונסטנטינוס והאמפריה הרומית הקדושה (ביזנטיון) שאימצה את הנצרות, הופכת בתוך זמן קצר את האזור הנידח שלנו ל"ארץ הקודש" - מוקד עניינה הרוחני של האימפריה, והיהודים הנוצרים מחליפים אוריינטציה – מעתה הם מזוהים עם האימפריה. במהלך המאה החמישית (משנת 400) גובר הלחץ הכלכלי-פוליטי על היהודים הנדחים צפונה לגולן ולבבל עד שבתוך כ 150 שנים נותרים מעט יהודים בגליל והמרכז בבבל כבר פורח מזמן. מאה שנים לאחר מכן ייכבש האזור על ידי המוסלמים.

ההלניזציה הכוללת בתקופה זו – עיצבה תמונה יהודית חדשה לחלוטין שראשיתה בימי החשמונאים, המשכה בגליל וסופה ביהדות בבל. מה הם המאפיינים החדשים של יהדות זו? נסקור כמה מהם:

תמורה הלניסטית בחגי ישראל

"הלניזם" פירושו מיזוג תרבות יוונית בתרבות העמים הקיימים. כלומר תרבות יוון נותרה יוונית, ואילו העמים במרחב יצרו תרבות ייחודית ובעלת זיקה לתרבות היוונית. מקובל למשל שכבר עם הכיבוש היווני גילו שליטי יוון שבאזור שלנו (במצרים בעיקר) מקובל שהמלך הוא עצמו אל. כך קיבלנו את אנטיוכוס הרביעי – "אפיפאנס" שחשב עצמו לאל. (אפיפאנס פירושו "המתגלה", כשמו הידוע של האל זאוס).

התרבות ההלניסטית נמשכת בתקופה הרומית והרומית המאוחרת (ביזנטית) על אף חילופי שמות האלים ושינויים רבים אחרים. אם נחפש הקבלה כלשהי לימינו, הרי זה כמו שאנחנו מערביים- החל באופן החשיבה שלנו ועד הג'ינס שאנו לובשים. אבל חשוב להבחין- אנחנו חיים בתקופה של "זהות" כלומר חירות לבחור זהות. בתקופות שלפני המודרנה אדם נולד אל תוך זהותו, וגם נכדיו יהיו כאלה. לפיכך יהודים "מתיוונים" הם יהודים שמאמצים מנהגי יוון, כיהודים. זו לא התבוללות! יהודי נשאר יהודי – חלק מהקולקטיב היהודי בכל מקרה. רק מאוחר יותר בתולדות עמנו, בהיותנו מיעוט, ניתקל בתופעות המרה – שעוד נעסוק בהן.

33 שנות שלטונו של הורדוס נחשבות לנקודת מפנה בהאצת ההלניזציה של יהודה ושל היהודים- במהלכה ירושלים ויהודה משתלבות לגמרי במרחב ההלניסטי. רצוי לדעת שקליטת השפעות תרבות כמו למשל מנהגים שונים-נעשית במודע, או שלא במודע. למעשה בתוך זמן קצר הופך מנהג חדש לחלק מהמסורת ובדרך

זו

"מגוייר".

והנה חג הפסח לדוגמא:

התורה אומרת דברים מפורשים אודות "חוקת הפסח" אשר "בבית אחד יאכל" ומובן שהדגש מושם על קורבן הפסח ועל האיסור הכללי של אכילת חמץ (קראו פרקים יב- יג בספר שמות). במהלך התקופה ההלניסטית אימצו אמהותינו ואבותינו את מנהג הסימפוזיון היווני ובהדרגה דחקו את קורבן הפסח הצידה ואף את טיבו החקלאי של החג. ישיבת המסובין, שתיית היין, סוגי הירקות, שירת ההלל ושאיילת השאלות- כלומר השיחה הערה - כל אלה ועוד הם ממש סדר המשתה- הסימפוזיון, הוא ליל הסדר שלנו. כל קורא תנ"ך סביר יוכל להבחין כי "והגדת לבנך" נאמר כחלק מהדגשת קורבן הפסח (פטר רחם) ואכילת המצות. אבל אבותינו ההלניסטים הפכו את הפסח לחג חינוך בו מספרים ביציאת מצרים ועם הזמן הוסיפו קישוטים ואימרות (ההגדה) למהות החדשה של החג. אמנם זה סימפוזיון, אך יהודי הוא: המנהג היווני, ורוח השיח המדרשי (בה עוד נעסוק) הולבשו על תוכן ממורשת ישראל. סימפוזיון אמור להסתיים

העגלה החילונית

אורן יהיה-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

בתהלוכה חגיגית ("אפיקומן" - ביוונית), בעיקר באביב, בו מצוי היין לרוב ותהלוכות כמו זו של דיוניסוס – אל היין והפריון – נחגגו בכל כפר ועיר. אולי בגלל זה הדגישו חז"ל כי "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן" – והאיסור, כידוע, הוא דווקא עדות למנהג רווח.

ה"שכבה" ההלניסטית ניכרת בחידוש חגים ומשמעות חגים- והבולט בהם הוא "ראש השנה":

בתנ"ך מוזכר "יום תרועה" - כציון לתחילת החודש השביעי, הוא החודש האחרון ברצף חודשי העונה החקלאית שראשיתה בפסח, מאז סופרים קפיצות של שבעה שבועות בהם לפי הסדר קוצרים חיטה ושעורה, בוצרים גפן, אורים תאנים, קוטפים רימון, מוסקים את הזית וגודדים את התמרים ("דבש" בתנ"ך). נשמע לכם מוכר? אָרְץ חֲטָה וְשָׁעֲרָה, וְגִפְן וְתֵאֵנָה וְרִמּוֹן; אָרְץ-זֵית וְשֶׁמֶן, וְדָבָשׁ. (דברים ח 8) אלה שבעת המינים.

בהתאמה - "חודש האביב" הוא "החודש הראשון" בתנ"ך – ואין לחודשים שמות מיוחדים. בארכיאולוגיה מצאנו שנהגו 12 שמות קדומים לירח-ושלושה מהם אף מוזכרים בתנ"ך (ירח "איתנים", "בול", "זיו" ועוד.. ראו למשל ספר מלכים א, ח' 2) – אך שמות חביבים לירח לא הכתיבו את ספירת השנה אלא תקופות השנה – ארבע תקופות חקלאיות. לכן בתורה אין "ראש השנה" אלא חג האביב!

השמות ניסן, אייר וכו' הם שמות בבליים מובהקים.. סיון ותמוז למשל הם אלים שפולחנם קשור לאותה תקופה. מסכת ראש השנה (במשנה) הפותחת במילים "ארבעה ראשי שנים" מעידה על מציאות מורכבת בתהליך שינוי דרמטי של לוחות שנה. אגב בתוך המסכת (כולל בגמרא) סיפורים מקסימים על אימוץ לוח השנה הירחי על ידי הזרם הפרושי שנאלץ להתמודד גם עם חוסר העקביות של ההסתמכות על תצפית ירח, וגם עם התנכלות זרמים מתנגדים (למשל הכוהנים הבייתוסים).

ואולם – סיפורים חביבים במשנה היו רק הקדימון לאוצר המדהים שנתגלה בקומראן: מסתבר כי בערך סביב שנת 180 לפנה"ס עם השתלטות הסלווקים על ירושלים, הוחלף לוח השנה השמימי בבית המקדש - בלוח הסלווקי- הירחי! בסמוך לכך ברחו אליטת כוהנים המייחסת עצמה לבית צדוק אל המדבר ועסקה בגידוף אנשי החושך בירושלים שטימאו את הזמן האלוהי הנצחי, שאותו למדו בני האדם מאיש החינוך הראשון – חנוך – אשר עלה השמימה ללמוד וחזר ארצה ללמד את ספירת הזמן (כך לפי מגילת חנוך). ספר בראשית – שהיה עדיין פתוח לעריכה בתקופה זו (בקומראן אף נמצאה גרסת בראשית מקבילה לזו המוכרת) כולל את סיפורו המצונזר של חנוך: "וַיִּתְּקֶלֶף חֲנוּךְ אֶת-הָאֱלֹהִים וְאֵינָנוּ כִּי-לָקַח אֹתוֹ אֱלֹהִים" (בראשית ה 24), ואולי אין זה מקרה כי מספר שנות חייו הפנטסטיים של חנוך נשמע לנו מוכר: "וַיְהִי כֹל-יְמֵי חֲנוּךְ חֲמִשָּׁה וָשָׁשִׁים שָׁנָה וְשָׁלֹשׁ מֵאוֹת שָׁנָה" (בראשית ה 23).

חידוש ראש השנה הביא עמו שלל חידושים הלניסטיים שאינם במקרא – לרבות יום דין בראש השנה, הנקשר לחיים שאחרי החיים, בעולם הבא. ספרות התנ"ך לא ידעה על כל אלה, אלא ציינה שביום העשירי- יתקיים יום כפרה קולקטיבי – בו העם צם והכהן מכפר על חטאי כולם. וזו סיבה לשחרור – כפי שמשקף במסכת תענית (המשקפת מציאות של סוף בית שני) "לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים... " ומסופר כי אלו ימי חגיגה בציבור.

אם ראש השנה ויום הכיפורים הם חידוש חג עברי קדום, הרי שחנוכה, הוא כנראה חידוש של חג פגאני קדום. מסכת עבודה זרה מתארת את "סטרנורא" - החג שנמשך "ח' ימים" (ראו בבלי, עבודה זרה, ח' ע"א) והכוונה לסטרנוליה – ימי החגיגות לאל סטורן בסוף דצמבר, שעניינן היפוך החושך לאור. אגב בחג זה נהגו גם להתיר שולחנות הימורים.. (בקובייה).

תיקון טעות בעניין החשמונאים – אם כבר חנוכה, אז ראוי להבהיר: מרד החשמונאים כלל מאבק בגזירות שהטיל אנטיוכוס אשר חלקן היו בעידוד יהודים מתיוונים, אך יש לראות את כל אלה בהקשר הפוליטי

הראוי – גם הפנים יהודי וגם האזורי (זאת ראוי פשוט ללמוד ולא כאן המקום לפרט). לעצם העניין חובה לתקן טעות נפוצה ולהדגיש שמלכי בית חשמונאי עצמם- ברובם – נטלו חלק פעיל בהאצת ההתייוונות ביהודה. המבנה המנהלי שאימצו (הכולל "הגמון", כוהן גדול ו"סטרטגוס" כלומר מנהיג צבאי) כולו הלניסטי! הטקסים שאימצו לרבות קביעת לוח הזמנים מיום מינויו של מלך, עיטור זהב על קרני שור (עניין שהפך חלק מהאסתטיקה של יהודים בעלותם לבית המקדש – ראו משנה, ביכורים, פרק ג), וכן המטבעות שטבעו – בהן צד מעוטר וכתוב יוונית, וכמובן- שמותיהם של המלכים עצמם: הורקנוס, אריסטובולוס, אלכסנדר, אנטיגונוס - כל אלה חלק מתרבות היהודים היוונים!

התבוננות דרך חגים, בתמורות שנתחוללו היא קצה הקרחון לתמורות העומק:

תמורה הלניסטית במבנה החברתי, בספרות, בחקיקה ובמעלי התרבות.

בית המדרש – בכל האימפריות המזוהות עם יוון הקדומה והלאה, בתי מדרש הם חלק מהנוף. זנון (גם אצלנו בעזה), דמוקריטוס, ואפילו "אפיקורוס" -שזכה לא רק לבתי מדרש, אלא לכך שהיהודים הם הקבוצה היחידה בעולם שזיהתה קבוצת אנשים מתוכה כ"אפיקורסים" – כנראה שהיו בעלי השפעה. דמות חשובה במשנה, אפיקורסי שגדולתו אילצה גם את מתנגדיו להכיר בו – אלישע בן אבויה. המשנה והתלמוד שלנו מלאים בתיאורים של בתי מדרש הפזורים ברחבי הארץ – בדיוק כמו בשאר רחבי האימפריה- ואחד מהם מרגש במיוחד- שכן שרידיו נמצאים בידינו (כיום במוזיאון הגולן, במקור מחורבות הכפר דבורה שבגולן):משקוף הכולל תבליטי עופות דורסים וכתובות "כאן בית מדרשו של אליעזר הקפרי" – חלומו של כל ארכיאולוג למצוא כתובת עם זיהוי שכזה, ועוד כאשר מדובר בחכם המוזכר במסכת אבות וכן במדרש חביב אחר הפותח בשורה " אל תהא כמשקוף העליון שאין יד אדם יכולה ליגע בו..." (אבות דרבי נתן, פרק ו).

בתי המדרש ההלניסטים (והיהודיים בכלל זה) התאפיינו בדגמי חשיבה מסוימים שיצרו סיפורים בעלי דפוסים (ז'אנרים) מקובלים – ואת כל אלה תוכלו לזהות גם בספרות האליטה של המשנה והתלמוד: הסיפור היווני הקצר, סיפורי ההלל אודות הלל הזקן, או רבי יהודה הנשיא, דיונים בנוסח "שקלא וטריה" – כל אלה דוגמאות מובהקות לכך, וכן - החקיקה עצמה:

חוק והלכה – זה אמנם יפתיע במיוחד יהודים רבים בדורנו, אבל ההלכות היהודיות ברובן הן השפעה ישירה או עקיפה של חוק הלניסטי מקובל. מדובר בחידושים והתאמות של נורמות יהודיות למקובל בסביבה. הדוגמאות רבות מספור, אז ממש בתמצית: מסכתות קידושין וכתובות – הן אימוץ מלא של המקובל – כנראה בתרבות מצרים ההלניסטית (עמה היו קשרים ענפים לרבות קהילה יהודית גדולה ומשפיעה שהתגוררה בצפון מצרים). הלכות ומנהגי הקבורה היהודיים – לרבות ארונות האבן (סרקופג) ותרבות ליקוט העצמות המוזכרת בספרות התנאים (ראו למשל - משנה, מועד קטן, פרק א משנה ה) – הקשורה בבניית תיבה ייעודית (גלוסקמא. תוכלו לראות רבות מהן במוזיאון הכט בחיפה). לכך יש להוסיף את מערות הקבורה היהודיות בסגנון הלניסטי – אשר מאות מהן כבר נתגלו בחפירות ארץ ישראל מתקופה זו – הידוע מכולם צמוד ליישוב "בית שערים" הקדום, אשר משקפת מנהג הלניסטי עמוק יותר – עיר מתים! (נקרופוליס). כלי הקבורה כוללים שלל עיטורים הלניסטים ואף דמויות, לרבות – למשל, סרקופג עם דמות האל זאוס (בבית שערים).

ספרות המשנה והתלמוד- על אף היותה פרי קבוצת מיעוט מתחזק - מהווה צוהר דרכו ניתן להבחין במהפכה ההלניסטית: בדיוק כמו חכמים רומיים, ובאותו הזמן בדיוק- אבותינו אף הם ליקטו פירושים לחוקים קדומים. לדעתי - כמעט כל מסכת במשנה מייצגת רצון להבליט את המיוחד אותו מייצגת קבוצה זו, בתוך הקשר אקטואלי מסוים – לרוב זהו המתח בו פועלים נציגי זרם זה, מול שאר הזרמים. מסכת אבות זועקת את גדולתם של נציגי הזרם, תוך נסיון מכוון להעלים זרמים אחרים (צדוקים ובייתוסים- הכהנים למשל) ודגש על הלגיטימציה של שושלת פרשנית זו הנקשרת בשרשת המסירה "משה קיבל

תורה מסיני....". זהו עיצוב בדיעבד של נרטיב בהקשר המתקפות על הזרם ה"פרושי" – כנראה שם גנאי = פורשים.

מסכת ראש השנה, כאמור, מעלה על נס את לוח השנה ההלניסטי החדש – הירחי. מסכתות רבות מעצבות נורמות – פרי השקפות ייחודיות של בני זרם זה, תוך העלמת השקפות האליטה הכוהנית – שהמשיכה לפעול במקביל, גם בגליל- ולתבוע עליונות. לכך יש להוסיף כי חלק מספרות התלמוד והמדרשים (ויקרא רבה למשל) כוללים מקבילות של עריכה מול אבות הכנסייה. כלומר מדובר בתקופה ארוכה של יצירה המשתלבת במרחב.

והנה סיפורו של "רבי" (יהודה הנשיא) אשר אחרי מאות שנות כתיבה של זרם רבני הפך כאילו לחלק מזרם זה – והרי מובן גם מניתוח הטקסטים אודותיו, וגם מהמחקר ההיסטורי-ארכיאולוגי, כי דמות חשובה זו "נשיא" – משושלת נשיאי בית הלל – הייתה דומה יותר לאציל רומי (לרבות קרקעות ושומרים מטעם הממשל) – חלק מאליטת העשירים, שאת בתי הכנסת המפוארים שלהם אנחנו פוגשים (למשל "סוורוס" בחמת טבריה) ועל רבי נאמר לא במקרה כי הוא "מכבד עשירים" (בבלי, עירובין פו ע"א) וכן שלל סיפורים אודות קשריו ושיחותיו עם קיסר רומא (למשל – בבלי, סנהדרין, דף צא, ע"א). ואולם די בהתבוננות במערך הקבורה של בית שערים כדי להבין עד כמה רם מעמד האליטה היהודית הקבורה שם.

שפה – רוב ברור (כ 70%) מן הממצאים הארכיאולוגיים של היהודים בתקופה היוונית, הרומית והביזנטית נושאים כתובות ביוונית (בבית שערים 90%). השפה המדוברת הייתה ארמית, ואילו מתי מעט ידעו עברית או נתנו לה ביטוי כתוב – בעיקר סמלי. לקורא הישראלי בן זמננו רק נזכיר שחלקים גדולים מהתלמוד, חלקים מסוימים מהתנ"ך, ושלל כתבים – לרבות הכתובה המסורתית – כל אלה כתובים ארמית, או בשילוב מילים ארמיות. בצד זאת החוקרים מציינים קבוצות אליטה בשוליים – גליליות בעיקר, שהעדיפו לטפח עברית, והן אלה הקשורות כפי הנראה לכתיבת המשנה. לא במקרה תורגם התנ"ך- ליוונית על ידי יהודים – למען יהודים! (תרגום "השבעים" במאה השנייה לפנה"ס במצרים.. וזהו נוסח מעט שונה מזה של המסורה או של קומראן).

ומה עם התרבות החומרית?

רוב החוקרים מסכימים כי ליהודים אין תרבות חומרית ייחודית! כלומר תרבותם החומרית כולה היא השאלה מהסביבה. אך ניתוח ממצאים חומריים עשויים ללמד אותנו לא מעט:

בית הכנסת – שרידי מאות בתי כנסת כבר נמצאו ברחבי ארץ ישראל – רובם בגליל וכולם הולמים לאדריכלות התקופה. זהו נושא מרכזי במחקר, ואני מביא כאן תמצית רלוונטית לעניין התרבותי שלנו: נראה כי כבר במהלך בית שני צצים בתי כנסת, כהתפתחות של בית המדרש (ההלניסטי) אך בתרגום קהילתי יהודי – ייחודי שחיבר אותו כסממן זהות שכזה: ידועה כתובת יוונית מתוך בית הכנסת מירושלים (מימי בית המקדש) המעידה כי המקום שימש לקבלת אורחים ולימוד תורה. אין עדות לפעילות אחרת בבתי הכנסת. יהודי התפוצות מהווים 10% מהאימפריה הרומית ובידינו שלל עדויות על ביקורים המוניים בארץ בכלל ובירושלים בפרט.

נראה כי פיוטים וגם קדושת המקום בכלל – הם פרי השפעה ביזנטית מאוחרת (כלומר בהשפעת מוסדות הנוצרים המקבילים). המילה "פיוט" בעצמה היא מילה יוונית שנתקבלה בהשפעה הלניסטית. מבנה בית הכנסת – שווינו! אין הפרדות בין גברים לנשים או בין קבוצות אוכלוסייה (למעט כסא כבוד יחיד פה ושם).

מי שמטייל בבתי כנסת העתיקים ברחבי הארץ – לא יכול להתעלם מכך שרוב הפסיפסים ששרדו – מציבים במרכזם את גלגל השנה – ארבע התקופות, 12 החודשים ובאמצע – אל השמש! האל הליוס/סול – על מרכבת האש שלו. בית אלפא, ציפורי, חמת טבריה, עוספיה, סוסיא, נערן וכנראה: וואדי חמאם. על אף המחלוקת במחקר – לי נראה שיש להעדיף גישות המעניקות משמעות רוחנית לעיטורים אלו בשל שכיחותם ומיקומם המרכזי בבית הכנסת- כמו גם היותם צמודים לדפוסים נוספים בעלי משמעות כגון בית המקדש והסמלים הנלווים לו. לכל אלה יש משמעות ועלותם הלא מבוטלת מחזקת את הסברה כי הושקעה בהם מחשבה – בצד, כמובן, השפעה הדדית בין קהילות שאולי הפכה עיצובים אלו לעניין מקובל, אך גם לאופנה יש משמעות.

מבנים בירושלים - כפוליס - במהלך שלטון הורדוס הפכו ירושלים וגם קיסריה לפוליס (וכבר קדמו להן כמה – כגון עכו בית שאן, בית ירח ומרשה – בתקופה היוונית). פוליס פירושו גם אמפיאטרון והיפודרום – ונראה כי יהודים נהנו מזה מאוד (עובדה שזה צמוד לבית המקדש!). עם זאת ידועה התנגדות אבותינו לצלמים בירושלים (לא לעצם המבנים שהציב הורדוס) עניין שהחל כנראה עם המאבק ביוונים. (לא לשכוח שבתיאור המקראי כולל במקדש שלמה יש דמויות) ואמנם בתקופה ההלניסטית – כ-300 שנים ראשונות אין אמנות דמות ועניין זה משתנה בערך בימי הורדוס. החוקרים סוברים כי הסנהדרין אינו אלא המועצה המייעצת למלך, ולא גוף יהודאי אוטונומי כפי שהוא מוצג בספרות הפרושיית.

בית המקדש בירושלים – בנוי לפי תכנית הלניסטית כולל מידות ועיטורים לרבות כתובת יוונית בפנים וכן איסורים המקובלים במקדשים הפגאניים על כניסת זרים וכו'. יהודים התנגדו רק לצלמים כמו נשר בכניסה לבית המקדש.

מכלל הממצאים אודות התקופה ההלניסטית עולה תמונה די ברורה – רוב יהודי הארץ חיו בקהילות עשירות יותר או פחות, אך לא בזיקה ישירה לתקנות המשנה והתלמוד – שכתבתם והפצתם ארכו מאות שנים, מה גם שהכתובה המשנאית הקדומה ביותר היא רק במאה הראשונה, ורוב הכתיבה כ-200 שנים לאחר מכן. מעמד החכמים בארץ ישראל כולו אמנם מתפתח אך רוב הזמן הזה מהווים החכמים קבוצה אחת בין כמה קבוצות חזקות – בהן האליטה הכוהנית, יהודים עשירים ועוד.

היהדות ההלניסטית שמרה על מאפיינים ייחודיים לה, והבולטים שבהם – המילה והטהרה (המקווה הפך סמל סטאטוס של יהודים, כך גם ריבוי כלי האבן למאכל) ולכך יש להוסיף את הפרשנות של מקורות ישראל וכמובן הזיקה לעברית, לארץ ישראל ולבית המקדש כסמל הריבונות שאבדה.

יהדות זו, על מאפייניה ממשיכה להתפתח בבבל ובתוך זמן קצר – תחת שלטון עולמי חדש על כל המשתמע מכך – האימפריה המוסלמית של בית אומיה ובית עבאס. זרם החכמים שבאמתחתו ספרות התלמוד (שכבר נאספה עד שנת 500) מתחזק מאוד ואל מולו מתארגנות קבוצות התנגדות המהוות בתוך זמן קצר זרם רב השפעה – הקראים. נראה כי הקראים דומיננטיים בקרב היהודים באזורי מצרים וגם בארץ ישראל (עד הכיבוש הצלבני בשנת 1099) ואילו הרבנים – וה"גאונים" אשר בראשם משפיעים מאוד על יהדות בבל. בשלהי תקופה זו מתחזקים מרכזים יהודיים גם בממלכת כוזר ובאזורי ביזנטיון באירופה ויש הרואים באלה תשתית מרכזית להתחזקות מרכזי היהודים באירופה וספרד.

ה: התמורה הרציונליסטית : תרבות הפיוט בין שכל לסוד

מבלי להיכנס למחלוקת בין החוקרים אודות היקף ההתייחדות של ממלכת כוזר והשפעת המהלך הזה על יהודי אירופה – הרי שבין המאות התשיעית וה 15 ניכרת התחדשות משמעותית בקהילות היהודים – שראשיתה בהשפעות המוסלמיות על יהודי בבל והמשכה בהשפעות המוסלמיות בהקשר מערבי – ספרדי, עם היחלשות המרכז היהודי בבבל.

הייתי מתמצת תמורה זו בהתפתחות מחשבה רציונליסטית אוניברסלית ואף ביקורתית שחייבה התאמות ופירוש ארון הספרים היהודי, ובצדה מגמה מיסטית שיצרה את ספרות הקבלה, בעוד שתיהן פועלות לעיצוב קודקס נורמטיבי סדור יותר – מה שהיה פעם אוקיאנוס התלמוד יהפוך בסוף תקופה זו ל"הלכה".

רקע היסטורי

כיבושי האסלאם, שבוצעו בגלים שונים התרחבו מערבה עד ספרד של ימינו- "אל אנדלוס" בניהם. כיבושים אלה עיצבו אימפריה תחת שושלות שונות: בית אומיה (מפרס עד אנדלוס), בית עבאס (ברוב אזורי בית אומיה למעט אנדלוס) פאטימיים (בצפון אפריקה בעיקר), עם קשרי תרבות ומסחר ענפים, בין המרכזים בבבל, מצרים ואנדלוס וכל זאת בשפה גלובלית – ערבית. תקופות הפריחה כללו עיסוק אינטנסיבי בפיתוח תחומי דעת לרבות - רפואה, אסטרונומיה, מתמטיקה, הנדסה, פיסיקה, וכמובן פילוסופיה על ענפיה המטה-פיסיים (בימינו הדברים הללו נפרדים). כל אלה נשענו על מגוון תרגומים של מיטב החוכמה היוונית והרומית לשפה הערבית.

כיבושי המוסלמים מערבה עומדים ברקע היחלשות "רומא הקדושה" (האימפריה הרומית המערבית) אשר תחתיה החלו פולשים שבטים "ברבריים" בלשון יוון ורומא- כלומר אותם שבטים נודדים מאזורים שונים (גרמאנים, גאלים, סקיתים ואחרים) שמוטטו את מוסדות התרבות הרומיים. דווקא הוויזיגותים שכבשו את ספרד הותירו את המצב הרומי פחות או יותר על כנו ובכך תרמו להשכלה היחסית (כולל קריאה וכתובה). המוסלמים באנדלוס נחלשים ומתפוררים בתהליך של כמה מאות שנים במהלכם פולשים כוחות צפון ספרדיים בכמה גלים, המכונים בניהם "רקונקיסטה" – כיבוש מחדש, ותהליך עקבי זה נבלם זמנית בשתי תקופות בהן ממלכות מוסלמיות מצפון אפריקה מאחדות את האזור המוסלמי תחת כנפיהן: המורביטון במאה ה 11, והמוואחידון במאה ה 12. בסוף המאה ה 15 נכבשת ספרד סופית על ידי הנוצרים, והיהודים חווים את הגירוש הנודע של 1492 (בפועל זהו תהליך של עשרות שנים).

ובמקביל במזרח – מסעות (צלב) של מסדרים נוצריים לירושלים (אך לא רק), מביאים שלל השפעות הדדיות לאירופה עד שבשנת 1453 נופלת האימפריה הנוצרית-הרומית המזרחית (ביזנטיון), בידי העות'מאנים המוסלמים.

באותן מאות שנים (14-15) מתפתח באיטליה תהליך מקומי אך רב משמעות לעתיד, כאשר ערים עצמאיות כלכלית ופוליטית (בין השאר בשל הסחר עם הצלבנים) משתחררות מעול האפיפיור ומפתחות תרבות של חזרה למקורות היווניים הקלאסיים שעניינם באדם ופועלו (הומניסטיקה). "רנסנס" איטלקי זה ייבלם במעט על ידי הכנסייה אך יחדור לנסיכויות הצפוניות (אירופה) בתהליך איטי שיהווה אחד היסודות לחילון בעת החדשה.

בין גאונים לרבנים

יהדות בבל הסתמכה על מנהיגות "ראש הגולה" – תפקיד מדיני כללי המעוגן במסורת האליטה היהודית רבת השנים בבבל, אך עם עליית המרכזים המדרשיים-בראשם סורא ופומפדיתה (בתי המדרש היהודים הלניסטים שהפכו ל"ישיבות") – נוצר גם תפקיד רוחני רם מעלה לראש הישיבה – "גאון". ישיבות בבל התמקדו בספרות התלמוד ומולם עמדו הקראים המתנגדים וגם אחרים. אחד מאחרוני הגאונים – סעדיה

גאון (939 – 1038), שהיה ראש ישיבת סורא הקדיש לא מעט מזמנו לעימותים – הן מול התנהלות היהודים הכללית (של "ראש הגולה") הן מול הקראים, והן מול חיבורים כמו זה של חיווי הבלכי – שכל כתביו הועלמו ואנו למדים אודותיו באמצעות מתנגדיו, המעידים גם על השפעתו הלא מבוטלת. ייתכן כי חיווי הבלכי (בלכסן – אזור פרס של אז) הושפע מהתעוררות אמגושים (דת זורואסטריית שנהגה בפרס לפני הכיבוש הערבי). הוא ניסח 200 השגות על התנ"ך. נראה כי בין השאר דחה את הניסים, היה דטרמיניסט והאמין בקדמות העולם (שלל את הבריאה).⁷ במאה העשירית כבר התפוררו ישיבות בכל אך גדולתו של **רב האי גאון**, אחרון הגאונים, הותירה מוסד זה על כנו עד שנת 1038.

במרחב שבין פרס לספרד התעוררה פריחה עצומה של פילוסופיה מוסלמית בעיקרה – שאמנם נשענה על הכתבים היווניים אך בה בעת הניחה את התשתית לעולם המודרני שיתפתח לאחריה. המחשבה היהודית נמצאת בתוך עולם המחשבה הזה! נזכיר כאן רק בתמצית: **אל פראבי** (872 – 950) "גדול הפילוסופים מאז אריסטו" כינה אותו רמב"ם. **איבן סינא** (980 – 1037) חיבר מאות ספרים ונחשב לאבי הרפואה המודרנית. **איבן באג'ה** (1085 – 1138) נחשב למייסד האסכולה האריסטוטלית בספרד – ותרם רבות גם לאסטרונומיה. **אל ע'זאלי** (1111 – 1158) – ביקר את הפילוסופיה מתוכה. אצלנו השפיע מאוד על רבי יהודה הלוי. **איבן רושד** (1126 – 1198) פרשן אריסטוטלי אשר בניגוד לאל ג'זאלי טען כי הפילוסופיה מתיישבת עם האסלאם. כל החכמים הנ"ל ועוד אחרים מוזכרים במורה הנבוכים ומחשבתו של רמב"ם היא למעשה תרכיב של אלה.

אם היהודים בבבל ראו עצמם מאות שנים כמי שחיים בזיקה לחכמי ארץ ישראל, הרי ש"תור הזהב של יהודי ספרד היוו תרבות יהודית עצמאית רבת השפעה. הם אימצו (ומבחינה יהודית "חידשו") את תרבות הפיוט והשירה היהודית, את פרשנות המקרא, ואף הוסיפו נדבך משמעותי לתורת הסוד שקדמה להם – את ספרות הקבלה (בה נעסוק בהמשך).

ואולם בלב כל אלה – התרומה המרעננת והמשפיעה על עתיד המחשבה וההשכלה היהודית לעתיד – היא התמורה הרציונליסטית.

מהפכת הרציונליזם

מה הוא רציונליזם? סיפורי אגדה קדומים לא חתרו לביסוס שכלתני ולא חשבו שיש לחפש "אמת" או סבירות בדברים הנאמרים. נקודת המוצא הדומיננטית הייתה הדמיון הפנטסטי והחוויה החושית. "רציונליזם" משמש לכמה משמעויות בימינו, אך הבסיס המשותף להן הוא שימוש בשכל כקריטריון לשיפוט אנושי. היקש שכלי הוא האופן בו אנו שוקלים מה סביר. בעולם שלנו זה כל כך מובן מאלינו עד שקשה לנו להבחין בכך. אם משהו מספר לנו סיפור בלתי סביר על פניו – נחוש לא בנוח – כי אנחנו רציונליים (רובנו לפחות). ביקורת – היא חלק מובנה של מחשבה רציונלית.

עם התפתחות הפילוסופיה נעשה שימוש ברציונליזם גם כדי לתאר השקפות המערערות על הנסיון (החושני, שהוא נחשב זמני) ומסתמכות על ההיקש השכלי – נצחי מבחינה זו. למשל "ריבוע" הוא מערך יחסים הנדסי שאני יכול להחשיב כאמת, ללא הכרח בריבוע מסוים, בעל חומר או צבע מסוימים. אבל נחזור לימי הביניים:

המפגש של המחשבה הרציונלית עם המסורת – מהווה אתגר עצום מן הסתם. אם השכל שלי שופט וגוזר – מה אמת ומה לא אמת – הלא על פניו – מדובר בהעתקת המשקל (והייתי אומר "דעת הישועה"! בלשונו של אפרים שמואלי) – אל האדם ותבונתו!

⁷ על חיווי הבלכי אפשר לקרא ספר מקצועי ממש: משה גיל, חיווי הבלכי, .. או פרק תמציתי אודותיו בספרו של יעקב מליין – הגן של אפיקורוס.

הדברים נוקבים יותר – המסורת הרציונלית של ימי הביניים אימצה באופן כללי את ההנחות האריסטוטליות. אגב, אריסטו שלט בפיזיקה בערך 1,500 שנה וברעיונות הפילוסופיים אפשר לומר עד ימינו! לפי אריסטו אנחנו חיים בתוך טבע סדור ("גלגלים" – זה חלק מהאסטרונומיה שהחזיקה כך עד קופרניקוס). עקרונות הטבע תבוניים ונובעים מאל אחד – זה ה"מניע" של הטבע – שהוא "הכרחי המציאות" – כלומר האל הוא מושג לוגי – או רעיון מופשט לגמרי – הדבר שמהווה את הטבע ולכן פועל יוצא הכרחי מעובדת הקיום של הטבע! עצם הקיום מחייב איזה עניין שמקיים – "השכל הפועל", וזה מוכרח לפיכך להיות בכל- וכל הזמן. כלומר – מדובר באחדות גמורה – הכללת ההכללות. קבוצת הקבוצות, ושאר ביטויים מוכרים מן הפילוסופיה.

מבחינה תיאולוגית יש פה מהלך אדיר ממדים וגדוש בהשלכות דרמטיות:

א - היות ו "השכל הפועל" הוא כלל התבוניות של הקיום – והאדם יש בו כוח תבוני מסוים (לפי אריסטו זה חלק מנפש האדם – הכוח המדבר) הרי שהאדם בכוחו השכלי יכול "להשיג" – כלומר "להצטרף" לאל במידה מסוימת. אפשר לתמצת את המהפכה הרוחנית מאז רמב"ם בשורה הידועה איתה פתח את "משנה תורה": "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש מצוי ראשון..." – ידיעת האל היא תמצית הפעולה הרוחנית ותכלית חייו של האדם! ידיעה היא פעולה שכלית – לוגית – הכרוכה בעיון, כלומר לימוד המדעים כולם.

ב - אם "אלוהים" מייצג את כל מה ש"אמת" או "נכון" (ומכאן גם "ראוי" = מוסר) הרי שמעתה אני זה שיכול להכיר את האמת הזו. השכל שלי הוא הכלי להשגת האמת, כלומר אלוהים. מכאן יוצא שאין לי צורך במתווכים (כהני הדת) ומיד צצה מבוכה חמורה יותר – מה מעמדם של הטקסטים המסורתיים? זהו תמצית האתגר של "מורה הנבוכים".

ג - הטקסטים המקודשים כולם עומדים מול בעיה קריטית: אימוץ מושג כזה של אלוהים פילוסופי מחייב כי כל תיאור של האל – שקרי! מדוע? היות וכל תואר יוצר חלוקה: תפוח אדום איננו כחול. ברגע שאמרתי תפוח, זה כבר לא תפוח. ברגע שאמרתי "אדום" זה כבר לא שאר הצבעים, כלומר יש כאן פיתוח. הנטייה לומר האל "הגדול" או שוכן בשמיים – כל אלה וכל השאר פשוט מקטינים את האל ושקריים מצד עצמם.

ד - ולא פחות חשוב – כתבי הקודש, על פניהם, מבוססים על כוחו של האל לפרוע את הטבע, וזה היה מקובל כשאלוהים היה דמות פנטסטית, אבל כעת – השכל הנצחי הזה – לא יכול להחליט בוקר אחד לבקוע את ים סוף.. או לברוא עולם. זה סותר את אחדותו. "רצון" בכלל – מעיד על מחסור המתמלא: אני רוצה לבנות בית, כי חסר לי משהו בתחום הבתים.

ה - ומה עם בני האדם? האם "השכל הפועל" הנצחי הזה, מתעניין דווקא בבני אדם? משגיח – גומל ועונש? זה יהפוך אותו לדמות משרתת, לגנת... ואת כל הטבע למגרש משחקים שלנו.

ו - איפה עם ישראל? אם השכל קובע בעניינים החשובים ביותר – הרי שזה עניין אוניברסאלי ואין סיבה להעדיף את דבריהם של אבותיי או בני עמי ("שמע אמת ממי שאמרה" הפציר רמב"ם, ובכך מעל בקונצפציה מסורתית ארוכת שנים – מבקריו לא ויתרו לו על זה).

ז - מה עם החוויה של הקדושה? כיצד תתכן קדושה או חוויה פרטית מול אלוהי השכל האוניברסאלי הזה? מה היא אהבת האל? היכן החמלה לאיש הקטן?

מדובר בלפחות שבע קבוצות של אתגרים, או מסקנות – שמעתה הפכו לחלק מהשיח הפנים יהודי!

פירות היצירה הרציונליסטית

חכמי התקופה התמודדו בדרכים שונות עם אתגרים אלה – יש מי שנטו להדגיש את שפיעת האל – ברוח משנת אפלטון (כמו שלמה בן גבירול) והיו מי שביקשו לתחום את העיסוק הפילוסופי והיתרונות שלו תוך הפרדת ההתגלות האישית (רבי יהודה הלוי למשל).

התאמת המסורת לפילוסופיה: מורה הנבוכים הוא ללא ספק הטקסט המקיף והנוקב ביותר – הן בחידוד האתגרים והן בפירוש הנועז ביותר של יסודות מסורת ישראל לאור האמת הזו! רמב"ם הרחיק לכת וטען כי האמיתות הפילוסופיות הן נחלת אבותינו – ידע שאבד בגלות! (רעיונות כמו התפתחות והיסטוריה – טרם נולדו בימי הביניים). אם הייתי צריך לסכם במילה אחת את המפעל של רמב"ם – ללא ספק המילה היא "אמת". בירור נטול פשרות לחיפוש האמת, ומחויבות קנאית לדבוק באמת. עניינים עמוקים אלה עומדים במרכזם של שני מאמרים נפרדים בקובץ זה.

הפרשנים הנועזים של מורה הנבוכים במאות הבאות – הסדאי קרשקש, משה נרבוני, ויוסף אבן כספי – המשיכו בקו רציונלי נוקב והואשמו בכפירה. "פולמוס רמב"ם" התעורר כמה פעמים מצד מגיני המסורת ומתנגדי הפילוסופיה ואף הובילו הדברים לשריפת מורה נבוכים באירוע אחד.

פירושי המקרא: אברהם אבן עזרא – בן תקופתו של רמב"ם – מלבד היותו משורר ואסטרונום, יצר פירוש מקיף למקרא, אך זאת מתוך ביקורת גלויה על הפרשנים הקודמים ודבקות מובהקת בהגיון. אבן עזרא כתב בעברית (ועוד תהיה לכך משמעות רבה) והתעקש לפרש את המקרא בהתאם לשכל ותוך חיפוש האמת הדקדוקית בשפה. לא פעם רמז שיש אמת שאינו יכול לתאר, אלא די לרמוז לה – והחכם יבין. גישתו זו זכתה להערצה של רמב"ם – ושל דורות מאוחרים לרבות שפינוזה – שראה בו מורה דרך לביקורת המקרא, וכך גם נחמן קרוכמל – ואל משנתם עוד נגיע.

הלכה: אחד מפירותיה של תקופה זו היא הקודיפיקציה – כלומר כינוס והתאמה של הנורמות והחוקים (הלכות) לכדי מערך אחד קוהרנטי – והעניין קשור כמובן להלך החשיבה הרציונליסטי: תבונת האדם מגלה את האמת, וכך ספרות הקודש כוללת אמת – תיקון הגוף, תיקון הנפש ותיקון והחברה – ואלה "טעם המצוות" – תכלית הגיונית בספרות הקודש.

מצוות המקרא, הלכות התלמוד, וספרות השאלות והתשובות למנהיגי הקהילות (שו"ת) – כל אלה כוננו בתהליך הדרגתי: תחילה ניסח יצחק בן יעקב אלפסי (הרי"ף) חיבור הלכתי אודות שלושה סדרים (מתוך שישה) בתלמוד, וזכה לתהילה על מפעלו. המהלך המקיף ביותר היה ללא ספק י"ד פרקי הספר "משנה תורה" לרמב"ם – והשם אינו מקרי, שכן רמב"ם הכריז מפורשות שאחרי ספר זה לא יהיה צורך יותר בקריאת המשנה והתלמוד – ועוד הרחיק לכת, ולא צירף מובאות לפסיקותיו. אחד החולקים על רמב"ם הן בהלכה והן בפולמוס הפילוסופיה היה אשר בן יחיאל (הרא"ש) שהיגר מאשכנז לספרד וליקט קובץ הלכות חלקי אשר זכה להוקרה בידי מפרשיו ובעיקר על ידי בנו (יעקב בן אשר) שיאסוף את אלה ואחרים לכדי חיבור שזכה לשם "ארבעה טורים" (בשנת 1340 אך לפרסום משמעותי זכה רק ב 1475 לאור השימוש בדפוס). בניגוד לרמב"ם הקפיד בן אשר לצרף מקורות ומחלוקות מספרות התלמוד. שלושת החיבורים ההלכתיים הנ"ל נחשבים ליסודות מהם יפיק מאוחר יותר (1563) יוסף קארו את ה"שולחן ערוך" (שפרסומו והתקבלותו בקהילות יארך כמאה שנה).

פיוט ושירה – דוגמא אחת עשויה להאיר את רוח התקופה: השורה הראשונה בהקדמה למורה נבוכים כוללת את ההסבר לכך שרמב"ם כותב את הספר לתלמידו: "מפני התשוקה הגדולה לעניינים העיוניים אשר מצאתי בשיריך". השירים כוללים "עניינים עיוניים" כלומר פילוסופיה. – שירים ופיוטים שמשו מצע חשוב ומקובל – מדיום אנושי לתוכן וסגנון אותו ספגה האליטה היהודית מהסביבה המוסלמית

הספרדית. נדמה כי לראשונה, כללה פעילות אמנותית זו – מלבד הפיוטים, גם מגוון נושאי שירה לרבות עניינים שבדעת (פילוסופיה), טבע, חשק, אהבה, נישואין ואף.. יין:

שירת היין- רוב המשוררים היהודים יצרו שירים שכאלה אך נראה שמשרד החינוך הישראלי הדגיש יותר את הכמיהה לציון (למשל "ליבי במזרח" של ריה"ל). והנה - פתיחת שירו של שמואל הנגיד "מת אב ומת אלול" התגלגלה עד אלינו בזכות נתן יונתן.

חשוב להדגיש - שירת ספרד היהודית משקפת חזרה לעברית ללא תיווך של מדרשי חז"ל וכוללת כמיהה לאסתטיקה תוך התייחסות מיוחדת לדקדוק העברי.

התפתחות הקבלה - הרציונליזם הודגש כאן בשל תרומתו הרבה לזרמים החילוניים ואולם בימי הביניים מתפתחת ספרות חשובה ביותר, המדגישה דמיון וחקר לא שיטתי – בעולמות עליונים. ספרות ההיכלות הקדומה החלה להידרש במגוון יצירות, בעיקר במאה ה-13 – שמאוחר יותר נאספו, כ "ספר הזהר". ספרות זו אולי קוהרנטית פחות אך מושכת יותר.

במרחק הזמן הדעות חולקות באשר להיקף ולאיכות ההשפעה הן של המיסטיקה ובעיקר של הרציונליזם היהודי. לדעתי סוגייה זו תלויה מאוד בתקופה היהודית הנבחנת ובעיקר – בזיהוי הפרי העיקרי של הרציונליזם:

זרעים של חילון

מאפיינים אלה שתוארו כאן בתמצית כוללים זרעים לחילון – שאת אותותיהם נפגוש במחשבה היהודית לאורך כל הדרך.

לדעתי, ליבת העניין היא השקפה אופטימית שאפשר לתמצת במילים "צלם אלוהים". ייעודו של האדם להידמות לאל באמצעות שכלו. זו עמדה מהפכנית – לפיה האדם יכול לדעת! למרות שתיאורטית האדם מוגבל ולעולם לא יגיע לאמת כולה – הרי שהוא יכול לדעת. גישה זו שונה בעליל מגישות רווחות בימי הביניים (ולמצער עד היום) – גישות פאסימיות – המדגישות את אי היכולת של האדם לדעת, את הינתנו לכוחות ממעל ומכאן לפאסיביות או להשפעה (מאגיה) על הלא נודע. מכאן מתחזק הדגש על פולחן, ואמונה בדוגמות (ללא חקר) ובהתאמה ציית למתווכים המפרשים את רצון האל. מי שירצה יוכל להבחין במתח דומה לזה גם בספרות המקראית: בעוד גישות הנביאים נוטות להדגשת מוסר (עשיית הטוב בעיני ה') מתוך הכרה פנימית, הרי גישות – אולי כוהניות - מדגישות פולחן כרוטינה מושיעה. כך בספרות חז"ל טענה כגון "שכר עבירה עבירה ושכר מצווה מצווה" (אבות, ד, ב) – עשויה להתפרש במסגרת מתח זה.

"תור הזהב" של יהדות ספרד שפריחתו ארוכת השנים אף כללה התפתחות דיאלקט יהודי ייחודי (לאדינו) הותיר חותם עז ורב שנים על כלל קהילות ישראל – למעשה עד זמננו.

ו : התמורה המודרנית – בין הלכה למשיחיות, כפירה ואמנסיפציה

רקע היסטורי

תמורה יהודית זו, שבאופן גס אפשר למקם בין 1500 ל 1850 מתרחשת בעיקרה על אדמת אירופה - תחת שלוש ממלכות עיקריות:

באזור אירופה המערבית שלטה האימפריה הרומית הקדושה (עד שנת 1805) – שהתירה באזורים מסוימים סובלנות דתית (כלומר קיבלה גם מלכים פרוטסטנטיים). בתוך כך, בחצי האי האיברי הושלמה ההשתלטות מחדש (רקונקיסטה) על ידי הממלכות הקתוליות המקומיות. באזורים המזרחיים כולל הבלקן, בבל, ארץ ישראל ומצרים- שולטים העות'מאנים אשר מוטטו לא מזמן (1453) את האימפריה הרומית הביזנטית של מזרח אירופה. ובין אלה לאלה - הממלכה הפולנית ליטאית (1536 – 1795), מהווה איחוד מעניין ומשגשג. תקופת האימפריות תסתיים בתהליכי שחרור (אמנסיפציה) – ו"אביב עמים" במהלך המאה ה 19.

עבור היהודים מתחילה תקופה זו בשפל חמור ומסתיימת בתקווה גדולה להשתלבות.

בשיא הלחץ הקתולי על היהודים (צו הגירוש 1492) כבר היה ידוע מעמד חדש של "מראנוס" - בספרד פורטוגל והסביבה - אותם יהודים לשעבר בדתם, אך נחשבים יהודים – הן בזיהוי של הסביבה אותם, והן בזיהוי של רבים מהם את עצמם! (והנה- מי שהיה זקוק להוכחה שיהדות מעולם לא הייתה רק דת – קיבל אותה). יהודים אחרים שברחו – התיישבו צמוד לקהילות היהודיות הגדולות של אירופה ואף מזרחה – עד ארץ ישראל ומצרים.

התמוטטות העולם היהודי הספרדי מהווה טראומה עזה המטילה צל על המחשבה היהודית בתקופה זו, עם תחילת תהליכי המודרניזציה של אירופה.

מה היא מודרנה? מה היא נאורות?

אפשר לומר כי התמורה המודרנית הפכה את תודעת האדם: מנתין למחולל !

ה"סדר הישן" של אירופה בנוי ממעמדות, במבנה של צמיתים (איכרים צמודים כעבדים לאדמה), ווסאלים אחראיים אך כפופים לאדונים, וכל אלה תחת נסיכות הקשורה עם בית מלוכה.

בתמצית גדולה – מודרנה היא שרשרת תהליכים קשורים ומזינים הדדית: שינויים בהלך החשיבה הם שהניעו חקר, שהוליד גילויים ובעקבותיהם טכנולוגיה שתרמה לתיעוש מואץ, שהוביל לעיור נרחב ולהתמחויות רבות שחייבו מקצועות החופשיים- שהפכו למעמד בינוני חזק ומכאן- שינויים פוליטיים הובילו להחלפת הסדר הישן במדינה ביורוקרטית, המורכבת מאזרחיה שהם בעיקר בני תרבות אחת, הנהנים ממוביליות יחסית (אפשרות קידום ללא תלות במעמד או עדה), ומרכזת את הכוח בידיה. המודלים שהתפתחו פחות או יותר במקביל – אנגליה, צרפת וארה"ב – היוו מודלים חשובים לחיקוי.

יסוד המודרנה ועיקרה- שינוי תודעתי(!) : תחילה בהיחלשות הכנסייה ואף חילון – ששורשיו כבר בהומניזם של הרנסנס האיטלקי, אך גם ברפורמציה הנוצרית ובפילוסופיה האירופאית (ועל כך מאמר נפרד), וההמשך בתפיסת החברה, הטבע, המיכשור, המדינה, האומה, אפילו הזמן, שהפך מצע "התקדמות", והכי חשוב – האדם עצמו, כריבון.

בניגוד לשיח הרווח – המזהה את המודרניות במיוחד עם טכנולוגיה, הייתי ממליץ לזכור את החידוש המודרני- אולי החשוב מכל – "זהות": המודרנה מאפשרת ליחיד להגדיר בעצמו את עצמו.

העגלה החילונית

אורן יהיה-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

ואולם "זהות" היא פועל יוצא של אוטונומיה- כלומר אמונה באדם – כיצור שיכול לדעת בעצמו: "העז לדעת!" קבע עמנואל קאנט⁸ את סיסמת ה"נאורות" – זו תנועת האחות של ההשקפה ההומניסטית שנתגלגלה מהרנסנס אל העת החדשה. הומניסטים מאמינים כי טבוע באדם ממד השונה מהקיבעון שבטבע – והיא כושר שיפוטו – כלומר דעתו. תכונה זו משותפת לכלל בני האדם ולפיכך שווים הם בערכם. ככל שהאדם מעז לדעת הוא ביקורתי (אוטונומי), ומכאן העוז להשתחרר מכבלים מדכאים כמו אמונות ילדותיות או משטרים פאסימיים. ואולם ראוי להדגיש כי האוטונומיה המלאה של האדם (חירותו) איננה עובדה אלא שאיפה היות ותמיד יפעל בתוך כוחות טבע, כמו גם בקהילה בה הוא תלוי לעצם הכרתו. לכן אין לאיש את כל האמת בידיים, וכאן נולד פלורליזם – כפועל יוצא של הומניזם. ויש לשים לב- קבלת השונה מסתיימת בנקודה בה השונה חותר תחת האפשרות של שונות. פלורליזם הומניסטי איננו יחסיות טולת אמות מידה.

השקפות הומניסטיות אינן זרות לאמונות יהודיות! בפועל, יהודים רבים – כמו ברוך שפינוזה, משה מנדלסון, שלמה מימון – אף תרמו רבות לניסוחן!

התמורה המודרנית בעולם היהודי - התלמודי

קהילות היהודים "נפלו בין הכסאות" כבר בסדר הישן, אך עם תהליכי המודרניזציה נתקלו במציאות מאתגרת במיוחד – גם מבפנים! בהקשר זה כדאי לקרוא את **האוטוביוגרפיה של שלמה מימון** - רב פולני שהפך לחילוני אדוק- מגדולי הפילוסופים במערב. זהו תיאור סוחף ומאיר עיניים של העולם היהודי בתוך הסדר הישן של פולין, אך גם החדש של ברלין במאה ה-18 – ולכן נחשב לתעודה היסטורית חשובה.

הענף העיקרי של יהודי העולם יושב על אדמת אירופה ובשל תקנות המגבילות יהודים מלהתגורר בערים – נמצאים רבים מהם בעיירות (שטייטעל) המאמצות את הדיאלקט היהודי שהתפתח באזור גרמניה (יידיש). קהילות היהודים מעצימות אליטת למדני תלמוד המשמשים גם כ"מלמדים" במימון הקהילה – בתוך בתי מדרש פרטיים וקטנים ה"חדר" (אלה מאפיינים גם את קהילות היהודים בארצות האסלאם). מתוך אליטה זו צומחת מנהיגות הלכתית אשר יחד עם "בעלי הבתים" היהודים העשירים – מנהיגים קהילות, הזוכות מעת לעת לזכויות, כעדה, מטעם השליטים, בצד סבל מפרעות אכזריים.

מדובר לפיכך במיעוט רבני אליטיסטי המנהיג זרם יהודי גדול במבנה חברתי ייחודי – חברת לומדים. **בתי המדרש של זרם זה מתפלפלים בתלמוד ובהלכה, אך גם בחוכמות החיצוניות:** למעשה, תהליך חדירת המדעים הכלליים של ימי הביניים מואץ מאוד ככל שמתפתחים התהליכים המודרניים.

אם בימי הביניים היה נהוג לחנך ילדי אליטה על ספרות ה"אלכימיה" – תשלוכת של ידיעת הטבע, רפואה ומיסטיקה (האר"י למשל, קיבל אף הוא לימוד שכאלה בילדותו) - הרי שעם תהליכי ההתמחויות העיוניות והתפשטות הדפוס – החלו כתבים רבים לחדור אל הלימודים בבתי המדרש:

תהליכי המודרנה מחלחלים אל הקהילות היהודיות - ובתי המדרש מכניסים פנימה באופן טבעי עוד ועוד "לימודי חול". למשל - הגאון מוילנא (1720 – 1797) העמיק מאוד בלימודי הטבע, בצד לימודי הקודש, ואף פרסם ספר בנושאי אסטרונומיה, מתמטיקה וגיאומטריה. כך גם חניך את ילדיו. מגמה זו מתרחבת – ובשלב מאוחר יותר עוד תעורר התנגדות.

⁸ עמנואל קאנט, "תשובה לשאלה נאורות מהי?", תרגום: ידידיה פלס, בתוך: ע' בשארה (עורך), הנאורות: פרויקט שלא נשלם?, הקיבוץ המאוחד (תל-אביב: 1997), ע' 45.

ואולם, עיקר מרצם של הגאון מוילנא ואחרים מהרבנים, יורשי הזרם הרציונלי – הוקדש למאבק בתנועות האנטי רציונליות: התנועות המיסטיות-חסידיות.

זרמים מיסטיים בין קבלה לחסידות

השבר היהודי הגדול של גירוש ספרד סימן תקופה סוערת של מתח משיחי – מיסטי – בעיקר במאות ה 16-18 אך למעשה ילווה את עם ישראל בגלגולים שונים אל תוך העת החדשה ואף אל מדינת ישראל.

וצריך להקדים כמה מילים על ספרות הסוד:

ספרות היכלות כתובה, בעניין מעשה בראשית (הבריאה) ומעשה מרכבה (האל) מלווה את היצירה היהודית עוד מימי בית שני (מומלץ להכיר את ספריה מאירי העיניים של פרופ' רחל אליאור בתחום זה) אך עיקרה – במאות השניה עד החמישית לספירה – קשורה בהשפעה ההלניסטית בארץ ישראל. תקופת הזוהר בספרד הולידה ספרות מסוג חדש – הקבלה – ונהוג לציין את פרסום "ספר הבהיר" (במאה ה 12) כראשיתה. ספרות זו עוסקת בפרשנות מיסטית לספרות המקרא ומשלבת רמזות לשמות האל, תאריז ועוד. ספר יצירה – שמועד חיבורו במחלוקת ואולם חוקרים בולטים משערים שנכתב בראשית התקופה הספרדית ולאור ההשכלה הערבית⁹ -ספר זה שימש מקור השראה מרכזי בספרות זו. וכאן המקום להאיר – ברוח דבריו של יוסף דן - כי חלק מזרמים אלה, כמו מחברו של ספר יצירה עצמו, משקפים ממד של עיסוק חילוני באלוהות – כלומר כזה שלא מתעניין ביחסי האל והאדם (ואף לא במוסר או בעם ישראל), אלא בהכרת האל עצמו.¹⁰ הארה זו הובאה כאן כדי לציין שמגמות מיסטיות עשויות גם לאתגר דוגמות דתיות מקובלות - ומתח זה נמשך לאורך כל הדרך:

ספר הזהר מהווה יצירה מרכזית בספרות הקבלה ומשערים כי נכתב במהלך המאה ה 13 – אך התקבלותו בחוגים רחבים יותר קשורה הן עם המצאת הדפוס והן עם גירוש ספרד – בסוף המאה ה 15.

המפץ הגדול של יהדות ספרד הביא קבוצות יהודים גם אל צפת (העותומנית משנת 1517) ושם- תחת המתח העצום של ציפייה לגאולה- מתחולל מהפך בלתי צפוי בספרות הקבלה:

ארבעה דורות של מורים ותלמידים העוסקים בקבלה אך באופן שונה מאוד זה מזה, משאירים חותם שיהפוך מאוחר יותר לעניין רב משמעות: ר' יוסף קארו שנולד בספרד מסיים את חייו בצפת (1575) לאחר שסיים את ספר ההלכות "שולחן ערוך". תלמידו ר' משה קורדובירו (רמ"ק) מתמקד בפירושים קבליים בעיקר בזהר ובספר יצירה. בשנת 1570, עם מות רמ"ק, מופיע בצפת רב צעיר בשם יצחק בן שלמה לוריא (האר"י) ובשנתיים, עד שמת ממחלה בגיל צעיר יחסית, מותר חותם מילולי עז תלמידיו, בהם חיים ויטל שאסף את דברי האר"י לספר "עץ חיים" – שפרסומו במאה ה 17 חולל תפנית:

מה חידש האר"י? בספרות הקבלה והמיסטיקה בכלל טמונים זרעים של גמישות המאיימים על הנורמות המקובלות באמונה ובנוהג נוכח השאיפה לקרבה בלתי אמצעית עם האלוהות. "אנטינומיזם" – מונח שפירושו דחיית החוק, עולה בדיוק במקביל, בעת שדוחים מובילי הרפורמציה בנצרות את חוקי הכנסייה- בשם האמונה הטהורה. במילים פשוטות: מה ערכן של מצוות החכמים המעוצבות לאור ספרות התלמוד והמדרשים – מול ידיעת האל עצמו? או וודאות הגאולה בקרוב ממש? (מבלי להרחיב כאן – אציין כי רוב חכמי צפת ראו עצמם, או רמזו לכך, או שתלמידיהם זיהו כל אחד מהם- כמשיח ממש! בתוך שיח

⁹ ראו התייחסויותיו המפורטות בעניין של: יוסף דן, תולדות תורת הסוד העברית, כרך ב, עמ' 545 – 579. באותו פרק מצטט דן את נחמיה אלוני וטיעונו בעניין מועד חיבור הספר, ראה: שם, ע' 558.

¹⁰ "קריאה בספר גופו, ללא הקשר וללא הנחות שאינן נובעות ממנו, מקשה מאוד לראות את הספר כחיבור דתי..." מבהיר דן: שם, ע' 557.

העגלה החילונית

אורן יהיה-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

גאולה אקטואלי מאוד). האר"י סיפק פתרון גאוני – שאולי הציל את הבאים אחריו מריחוק ובידול: לדידו, האל ביצע תהליך "צמצום" אורו הנצחי בתוך "כלים" אשר נשברו כתוצאה מ "קלקול", ואז "ניצוצות" נפלו ארצה לעולמנו, והן כעת שריונות בתוך "קליפות" החומר ויצר הרע שאנו מכירים. והכי חשוב: לעם ישראל תפקיד – העלאת הניצוצות אל הקודש – בדרך לגאולה השלמה - באמצעות קיום המצוות! כך מתפרשות מחדש המצוות (התלמודיות) כפעילות משיחית (מאגית?) בתוך עולם המיסטיקה היהודי.

הקבלה ה"לוריאנית" (של האר"י) תשמש מעתה כדלק איכותי מול הרציונליזם הרבני:

גלים משיחיים החלו סוחפים חלקים גדולים מהעולם היהודי. הידוע בהם - שבתאי צבי (1626 – 1676), אשר משנתו המעורפלת הפכה יעילה מאוד במפגשה עם הלוריאניות של תלמידו ומפיץ דרכו – נתן העזתי(1643 – 1680). התנועה השבתאית סחפה רבים ותרמה בעצמה להפצת המשנה הקבלית-הלוריאנית!

התנועה החסידית שנולדה במאה ה-18 עם פועלו של הבעל שם טוב (מת בשנת 1760) ירשה את המוטיבציות המשיחיות והפכה לתנועה עממית רבת השפעה – בעיקר במזרח אירופה. מעתה העיסוק בקבלה איננו של מעגל שומרי סוד. ה"דבקות" באל נתונה לכל אדם, בעיקר באמצעות דמות האדמו"ר – "צדיק יסוד עולם". החצר החסידית טיפחה תרבות מובחנת של השתתפות עממית באמצעות סיפורי חסידים, לבוש, שינוי תפילות-ובעיקר – תרבות זו אינה תלויה עוד בלמדנות חמורה בבית המדרש.

גלי המשיחיות והחסידות מהווים במידה רבה תגובה לסדר הנורמטיבי – האליטיסטי - של תרבות הפלפול התלמודי – הרציונלי-בבתי המדרש. המתח בין התנועות הגיע לשיאים שכללו כתבי שטנה, הסגרות לשלטונות והגדיל לעשות גדול הלוהמים בחסידות – הגאון מוילנא, כאשר הכריז על החסידות כ"מינות" – סטייה וכפירה.¹¹

תנועת ה"מתנגדים" (בהם משכילים רבים), הצביעו על החסידות כגורם מרכזי לבערות ולדימוי הירוד של היהודים במזרח אירופה (אוסט-יודן) בעיני המערב אירופאים.

בסוף המאה ה-18 עמד העולם היהודי בפני פילוג ממשי בין הזרם הרציונלי הלמדני ובין התנועה החסידית על ענפיה. נראה כי האיום מצד תהליכי החילון האדירים שהביאה איתה המודרנה – הוא שמנע פילוג זה.

חילון, התבוללות ואמנספיציה

במאה ה-18 וראשית המאה ה-19 ניכרים שינויי עומק בחברה היהודית:

בספרו של שמואל פיינר - "שורשי החילון" (ספר גדוש בפרטים פיקנטיים) מתוארים הכופרים הדתיים הקיצוניים – המשיחיים- בצד מגמות הדוניסטיות של פורקי עול ומגמות משכיליות – הממשיכות את המחשבה הרציונלית (בה אתמקד בהמשך). פריצת הגדרות ניכרה בתחומים רבים, בהם שמלות הנשים, גילוח הפאות לגברים, חבישת פאות נכריות לשני המינים, בילויים בבתי קפה, ומכלול התנהגויות שסימנו אופנה חדשה המבטאת למעשה התרחקות מהקונפורמיזם שסימנה האליטה הרבנית, וזאת, יש לזכור, בצד ספרות ותחומי עניין כלליים שהמשיכו לחדור הן לבתים והן למרחב הציבורי שמחוץ לשליטת הרבנים.

ואולם חילון, במובנו החברתי – כולל תמורה מרכזית חשובה במיוחד:

¹¹ במאה ה-20 – יחדד הרב שך את המתקפה המילולית כאשר יכנה את חב"ד "הכת הקרובה ליהדות". (הרב שך – מנהיג הזרם החרדי-ליטאי בישראל. מת בשנת 2001, והוא בן 102.)

בספרו המונומטלי "עידן חילוני" (Secular Age - ספר ארוך מאוד – עדיין רק באנגלית), מצביע צ'ארלס טיילור על לב העניין: חילון החברה לא ביטל את הדת- אלא הפך אותה לאחת האפשרויות בעולמו של האדם! זהו שינוי עמוק וכולל.

והערה לגבי דת: מהרגע שהדת היא רק אפשרות – התחדד המושג "דת" באופן המוכר לנו היום – כזהותו של אדם מול אדם שאיננו דתי – וזהו חידוש של משמעות! (בימי הביניים "דת" היא שם כללי לחוק ולמוסר). רק בסוף המאה 19 תתאר הסוציולוגיה תופעה כוללת בשם דת, ולטעמי, **רוב השימושים במושג מודרני זה אודות תופעות עבר – מהווה אנכרוניזם.**

ככל שהתרחבה שכבת היהודים הדומים בחיצוניותם ובתחומי העניין שלהם לחברה האירופאית סביב – נפתחה אפשרות של שילוב חברתי אשר ממילא היה חלק מבשורת השחרור מהעולם הישן – האמנסיפציה והאזרחות.

משה מנדלסון – חלוץ האמנסיפציה היהודית, היה עצמו מופת לאינטלקטואל המשתלב בסלונני ברלין בצד טיפוח זהות יהודית חדשה (ומצומצמת) – זהות פרטית שעיקר עניינה בביתו של אדם – "דת". "יהודית". את האמרה: "היה אדם בצאתך, ויהודי באהליך" תבע מעט קודם יהודה לייב גורדון (יל"ג) – מה שאכן הפך לאמרה המזוהה עם מנדלסון ותנועת ההשכלה שהחלה להתעורר.

בצד השפעתו הרבה על הקהילה היהודית בה שימש רב בעל קשרים עם הרבנים השמרנים, פרסם מנדלסון את כתב העת המשכילי הראשון בעברית – קהלת מוסר. בהשראת רמבם, והנאורות הגרמנית בתוכה פעל, סימן מנדלסון את היהדות כמערכת ייחודית (פרטיקולארית) המאפשרת חתירה למוסר אוניברסאלי.

אך האם יצליחו היהודים להשתלב? לכך ניתנו פתרונות מגוונים:

תהליכי האמנסיפציה הובילו יהודים רבים להשתלבות מלאה תוך ויתור על יהדותם. מנקודת מבט יהודית זו "התבוללות" המאיימת על עתיד העם היהודי.

באותו זמן- גרסאות שונות של זהות יהודית מודרנית, משקפים למעשה נסיונות להתמודד עם המצב החדש:

בסוף המאה ה 18 וראשית המאה ה 19 החלו קהילות בתי כנסת להוביל שינויים של פתיחות, ומה שהחל בתיקוני תפילות קלים, המשיך לכדי מחשבה סדורה אודות תיקון כולל של הדת תוך ויתור על אלמנטים אנטי מודרניים (קורבנות, משיח ועוד). **הרפורמה** הפכה תנועה משפיעה מאוד, יחד עם קבוצת פורשים שתתגבש מאוחר יותר לכדי "**קונסרבטיבים**" – המגבילים את תיקוני ההלכה ומדגישים חקר מדעי של היהדות.

לא במקרה פרחו תנועות התיקון הדתי באזורים בהם קיבלו יהודים בפועל אמנסיפציה – מערב אירופה ואמריקה.

תרבות הכפירה ופריצת הגבולות, אך בעיקר פתיחות ותשוקה לידע כללי בתוך בתי המדרש- הובילו לתנועת נגד משמעותית – "**אורתודוקסיה**" (אורתו = שמירת הקו הישר. דוכסיה = מכלול הדעות והנורמות).

ככל שהצטמצמו בתי המדרש בדלת אמות התלמוד וההלכה – ואסרו על ספרות חול ופתיחות לסביבה – כך גברו הנושאים! האורתודוקסיה היהודית מבטאת דינאמיקה מעגלית פנימית המלווה אותנו עד היום: ככל שהמוטיבציה לשמור מפני שינויים ובריחת בני הקהילה גוברת, כך מגבירים גדרות (השקפות ונורמות) נגד השינוי - **אך זה כשלעצמו שינוי**- המייחד את הקהילה! חשוב להבחין בכך – מדובר

העגלה החילונית

אורן יהיה-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

בהידוש! זהות יהודית המטפחת השקפות מחמירות בתחומים שונים, מתוך תכלית ברורה – בלימת סחף החילון. עד המודרנה לא נזקקו יהודים להתאמץ ולהתמקד בהסתגרות – משום שזו נכפתה עליהם.

בקרוב בלימת החילון (וההשכלה מאוחר יותר) מצאו עצמם יחד באותה סירה, הן החסידים שהפכו מובילי המאבק, והן המתנגדים לחסידים, שבחרו במאבק זה לעיקר עניינם (כמו למשל החת"ם סופר).

אירופה של סוף ראשית המאה ה-19 כבר עומדת בסימן פריחה פילוסופית, ומדעית, בצל המהפכה הניוטונית: ה"טבע" הפך עניין גלוי לחקר – ובתוך כך נתפס האדם כחלק מהטבע – מכאן התשוקה הגדולה לחקר והשכלה.

התמורה המודרנית וההשכלה האירופאית שבמרכזה השקפה חדשה אודות האדם – כמחולל מרכזי- גם של זהותו, חדרה בהדרגה גם אל קהילות היהודים והניעה זרם תת קרקעי אדיר – ההשכלה היהודית!

לראשונה מאז גברה תרבות התלמוד וההלכה על הקראים – יורשים אותה מגוון זרמים, מתנגדי השכלה או חלק ממנה- המבקשים לראות מעתה את ההלכה רק כמקור השראה (ל"זהות" היהודי המתחדש), ולא סמכות כבעבר.

ז: תמורת ההשכלה העברית - בין אמנסיפציה ללאומיות

לימודי היסטוריה וציונות בישראל מדיגישים לרוב צד מעשי של עלייה והתיישבות ופחות את עומקה ועוצמתה של מהפכה זו, ועוד פחות מכך את שורשיה. ואולם - מדינת ישראל היא תוצר מהפכה תודעתית הומניסטית שראשיתה בהשכלת אירופה והמשכה במשכילים ובחלוצים שעיצבו את דמות היהודי החדש ביישוב העברי של ארץ ישראל.

ההשכלה כתופעה נרחבת של עיון יהודי על יסוד מדעים רחבים - עומדת ביסוד תנועות האמנסיפציה כולן – לרבות תנועת הרפורמה הדתית שתוארה לעיל. ואילו כאן, בתמורה זו, נתמקד בהיווצרות הזהות החדשה והייחודית שבתוך תנועת ההשכלה – הזהות האוטונומית החדשה שאיננה דתית במהותה – היהודי המשכיל העברי.

רקע היסטורי

בראשית המאה ה-19 מתפוררת האימפריה הרומית הקדושה. תקופה מלאה שלטולת עוברת על אירופה: "אביב העמים" של אירופה מחליף את הסדר האימפריאלי הישן בסדרת מדינות מודרניות המייצגות תרבויות מקומיות – נסיכויות המתאחדות למדינות: ספרד, צרפת, איטליה, גרמניה, ההונגרים מסיימים את המרד שלהם תחת אימפריה אוסטרו-הונגרית, והפולנים נותרים עצמאיים מעת לעת תחת חסויות שונות – בהן רוסיה שממזרה.

העולם היהודי נמצא בתוך ההתרחשויות הללו. יש לזכור - עד מלחמת העולם השנייה רוב היהודים על אדמת אירופה ואמריקה! המודרנה חודרת באופן מוגבל ומאוחר לשאר קהילות ישראל, אשר בחלקן – למשל יהדות תימן ויהדות אתיופיה- נותרו מבודדות עד המאה ה-20.

עוד קודם להגירות לאמריקה נחלקים היהודים בין אזורי המערב – בעיקר גרמניה וצרפת – בהם קמים בהדרגה משטרים ליברליים אשר יעניקו אמנסיפציה ליהודים, ולעומתם יהודי "המזרח" – ה"אוסט-יודן", שבשטחי המשטרים בפולין ורוסיה, בהם נותרו היהודים בפועל בגטאות, תחת מגבלות שלטוניות.

שלטות מלחמות העולם במאה ה-20 יצרו גלי הגירה חסרי תקדים, בעיקר לאמריקה. בתוך כך מושמדים רבים מיהודי אירופה ומלבד שרידים באזורי המזרח (רוסיה) וארצות ערב – נותר ריכוז יהודי גדול באמריקה, ובצדו אט אט מתפתח בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.

כיצד החלה ההשכלה?

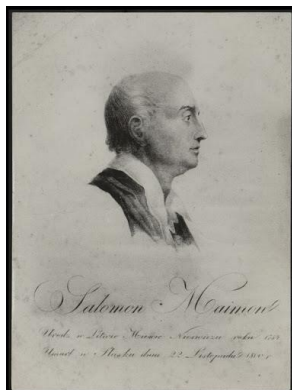
שמואל פיינר מחשיב את החוברת "דברי שלום ואמת" של נפתלי הרץ וייזל – שפורסמה בשנת 1782 לקריאת התיגר המשכילית הראשונה. מדוע? הרץ וייזל היה בלשן עברי ומשורר-ועמד בקשרים הדוקים עם מנדלסון, אך לא היה רב! הפרסום מהווה נייר עמדה רוחני בענייני חינוך יהודי **ללא הסכמת הרבנים!** ועוד- תוכן החוברת מהפכני: הרץ וייזל קורא לאמץ את תקנות הקיסר יוזף השני, בהן אפשרות לפתיחת מוסדות חינוך מודרניים ליהודים (בשפה גרמנית בלבד) - ולחולל רפורמה בחינוך היהודי, כדי שיכלול גם "תורת האדם" – המדעים, שהם גם היסוד לנימוס ומידות טובות. הוא אף מרחיק וקובע את ראשוניות תורה זו על פני "תורת האלוהים" וממליץ ללמד מקרא, אך לא בהכרח תלמוד. תגובת הרבנים לא אחרה להגיע – החוברת נשרפה ונפתלי הרץ וייזל הוגדר "צורר ישראל".

אלא שבאותה עת כבר נתרבו כיתות הכופרים, ההדוניסטים וגם פורקי העול לרבות שבתאים. משכילים רבים יצאו מפורשות נגד כיתות אלה- אף שבעיני הרבנים השמרנים נחשבו המשכילים עצמם לכופרים פילוסופיים – "אפיקורסים" (היו שתיארו אותם כ"דאיסטים"- כלומר השוללים רק את השגחת האל והחליפו זאת בחוקי הטבע. ואולם רבים ראו בכך כיסוי ל"אתאיזם" של אותם משכילים).

בהקשר זה ראוי גם לתת כאן כבוד לאיש חשוב מאוד:

שלמה מימון 1753 - 1800

רב פולני, אוטודידקט, אשר בדרך לא דרך הגיע לברלין והפך למשכיל "חופשי" (חילוני) מובהק, אך תרם תרומה אדירה לפילוסופיה הגרמנית-ובכך העולמית! הערצתו לרמב"ם ומשנתו הובילה אותו לאמץ את שם המשפחה מימון. (בן יהושע במקור). מימון כתב את **ספר הפילוסופיה הראשון בעברית** – "גבעת המורה" – זו הפרשנות לחלק א' של מורה הנבוכים (1791) אך בפועל מרביץ מימון את משנתו לאור מורה הנבוכים וגישות מודרניות כמו זו של עמנואל קנט. את הספר הזה קשה להשיג (מעוניינים בכל זאת? פנו למחבר), אך האוטוביוגרפיה "חיי שלמה מימון" מצויה וראויה מאוד לקריאה.

ברוח התקופה העמיד מימון תיאור היסטורי של ה"דת טבעית", זו הנסמכת על התבונה והערכים האוניברסאליים, ותיאר את גלגוליה עד הדת המעוותת בתקופתו. מתוך משנת רמב"ם הסיק מימון כי

להרצאה/דונה: www.oren-yehishalom.com אורן יהי-שלום. רב חילוני.

054-3156150

"העצם השלם תכלית השלמות אינו יכול להתגלות אלא כרעיון התבונה." בכך הותיר את האלוהים כ"מושג גבולי" – אידאה שיש להניחה כדי לתת טעם לתבונה עצמה. מכאן ביקש לרחוק מ"שיטת ההגשמה בדת" וסירב לברך את ברכות הדת המסורתיות.¹²

בברלין התארח מימון גם אצל מנדלסון אותו העריך מאוד, ובין השאר כתב ביקורת על "התבונה הטהורה" של קאנט. תשובת קאנט קנתה למימון את מקומו: "מכל מבקריי" כתב קנט בתגובתו, "אחד אכן הבין אותי.. האדון מימון זה". שיטתו הפילוסופית של מימון היוותה גשר חשוב להתהוות ה"אידיאליזם הגרמני" – והושפעו ממנו ישירות פכטה, שלינג והגל!

הוא נקבר בבית העלמין היהודי - ככופר, מחוץ לגדר.

שורשי ההשכלה - הפילוסופיה של האימננטיות מיסודו של ברוך שפינוזה

לא כאן המקום להעמיק, ואולם אי אפשר לתאר את משנתם של מנדלסון או שלמה מימון ושאר המשכילים הראשונים, בלי ללכת אחורה אל דמותו ומשנתו של ברוך שפינוזה – "הכופר הארוך" מאמשרדס, אשר למרבה השמחה המשכילים הפכו לגיבור ההשכלה. (ראו מאמרי – "ברוך הגבר").

ברוך שפינוזה (1632 – 1677) נחשב ל"מודרני" הראשון ולחילוני הראשון. משנתו חשובה גם בהקשר כללי זה: ירמיהו יובל כינה את תרומתו העיקרית - "פילוסופיה של האימננטיות" – ולמה הכוונה? בספרו "אתיקה" מתאר שפינוזה את הקיום כולו (קוסמוס) ולמעשה את ההויה כולה- כאלוהים. הכל זה אלוהים. (שלמה מימון טען להגנת שפינוזה כי הוא לא כפר בקיומו של אלוהים, אלא בקיומו של העולם!) לפי שפינוזה סיפורי המסורת אודות אלוהים על-טבעי הפורע את הטבע – שייך לתחום הדמיון האנושי ורחוק מאוד מאלוהים, אליו מתקרבים באמצעות "אהבת אלוהים שכלית" = התבונה. אם המסקנות הללו נשמעות מוכרות ממשנת רמב"ם – אין זה מקרה!

משנת שפינוזה מהווה מצע, גם אם לא מודע, לאלה שבאו אחריו – משום שאין היא עוסקת עוד במה שמעבר לקיום – אלא במה שקיים בתוך ההויה (= "אימננטי"). עשור לאחר מות שפינוזה פרסם ניוטון את ה"פרינציפיה מתטיקה" לפיה כל הגופים ביקום-כולל הכוכבים פועלים תחת אותם חוקים פיסיקליים. מכאן הושלמה המגמה – חקר הקיום מתוך חוקים פנימיים של העולם. לא מחפשים יותר את קסמי האל על הטבע מבחוץ.

ב"מאמר תיאולוגי מדיני" העז שפינוזה להציע כי כתבי הקודש נכתבו בידי אדם, והוא עושה זאת באמצעות חקר הטקסט – בכך היה גם למבקר המקרא הראשון.

מאה שנים לאחר מותו "גילו" המשכילים את עומק משנתו ומצאו בה עניין רב, כמו גם באומץ ליבו שהתעקש על האמת, כולל זהותו כ"יהודי" – בלא תלות בקהילת היהודים שנידחה אותו.

אבי המשכילים: ר' נחמן קרוכמל (1785- 1840)

נחמן קרוכמל (רנ"ק) – נחשב "אבי המשכילים" בשל תרומתו לגל ההשכלה שהתייחס אליו ופחות למשנת מנדלסון (שעיקר עניינה בשעתו היה שילוב היהודים – אמנסיפציה).¹³

¹² ראה: ח"י שלמה מימון, עמ' 210, 160.

¹³ כך טוענים חוקרים אחדים, בהם אליעזר שביד.

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

נראה כי קרוכמל קרא את הפילוסופים הגרמניים (קנט, הרדר פכטה, שלינג הגל ואחרים) בצד משכילים יהודים שקדמו לו, בהם רמב"ם (אותו העריץ), רמב"ן, אברהם אבן עזרא (עליו כתב) וכן "בעל גבעת המורה" (שלמה מימון) ור' עזריה מן האדומים (1513 – 1578) יהודי איטלקי נועז - הראשון שהשתמש בכלים מעין היסטוריים עד כדי ביקורת כתבי הז"ל!

קרוכמל הותיר איגרות וספר אחד שאותו לא הספיק לסיים, אך המשקל של תלמידיו הרבים וכן של משמעות הכתוב בספר זה – עצומה: "מורה נבוכי הזמן" – נכתב בעברית¹⁴ וכמו ש"מורה הנבוכים" מיישב בין הפילוסופיה האריסטוטלית למקורות ישראל, כך ביקש קרוכמל לעשות עם מורה הנבוכים והפילוסופיה המודרנית. מושג ה"זמן" מקבל כאן משמעות נוספת – התבוננות מודרנית בהיסטוריה הארצית של היהודים.

מה חידש נחמן קרוכמל? (הרחבה על כך במאמרי: "נ, נח, נחמן קרוכמל"). בתמצית: נחמן קרוכמל מיזג את המושג "רוחני מוחלט" של האידיאליזם הגרמני – תוך ניתוח היסטורי ריאלי של עם ישראל. כאן נכנסה היהדות להיסטוריה!

וכעת הערת עומק (אם לא בא לכם פילוסופיה - דלגו עמוד אל "חכמת ישראל"):

אידיאליזם גרמני נוצר על ידי מפרשיו של עמנואל קאנט – שלא קיבלו את הקטגוריות האנושיות שהוא ניסח – לפיהן שופט השכל שלנו ומכיר לנו את המציאות ("הדבר כשלעצמו") אלא גרסו - **בהמשך לשלמה מימון** - כי "הדבר כשלעצמו" איננו רלוונטי: לא המציאות מובאת בפני ההכרה, אלא ההכרה היא שמקרינה ומייצגת עבורנו באופן חלקי ומוגבל את הקיום. מקור ההקרנה איננו קטגוריות אנושיות אלא "האני המוחלט" או "האור המוחלט" – שהפך בהמשך ל"רוחני המוחלט" – המובנה בתוכנו באמצעות הקולקטיב הלאומי! (הניחו אוזן על הביטויים הללו – על אף הגלגולים הרבים - תוכלו עדיין לשמוע שם בין השאר את... רמב"ם).

גישות לאומיות לתרבות – התפתחו מכיוון נוסף: גאון איטלקי בשם ז'מבטיסטה ויקו (1668 - 1744) הקדים את זמנו וטען כי **הידע אודות הטבע** – נוצר **אצלינו**, ולא קיים קודם לנו - התרבות יוצרת את הידע. ככל שהידע שאנו מייצרים רחוק מהטבע אך קרוב אלינו יותר (מתמטיקה למשל) כך נדמה לנו שהוא שלם יותר ואמיתי יותר. ויקו חילק את ההיסטוריה של התרבויות לשלוש תקופות ותיאר את התפתחות הידע. בכך הפך עצמו לאבי הגישות ההבנייתיות – גישות המדגישות את תפקיד התרבות (העם) בתודעה שלנו.¹⁵

קרוכמל, כמו ויקו, חילק את ההיסטוריה של תרבויות תבל לשלוש תקופות: צמיחה, עוז וקמילה, אך תרבות ישראל עברה שלושה מחזורים כאלה לדידו. מדוע לא ירד עם ישראל מעל במת ההיסטוריה לאחר מחזור אחד? **משום שהרוח אליו חותר עם זה – הוא הרוח המוחלט.**

כאן נפתח פתח למחקר ולרוח חדשה – חילונית למעשה - והנה סיכומו של אליעזר שביד: "ה'רוח' [לרנ"ק. א.י.] איננה ספירת מציאות אלוהית שמעבר לאדם. להיפך. היא ספירת המציאות שהאנושי מתקיים ומתייחד בה... לא 'בשמים' שוכן ה'רוחני', - כי אם ביצירה התרבותית הארצית".¹⁶ אפשר לומר **שכאן נולדה היהדות כתרבות.**

¹⁴ מדובר בשנת 1830. זה לא מובן מאליו. ראה: שמעון ראבידוביץ' (עורך), כתבי רבי נחמן קרוכמל, הוצאת עינות (ברלין: תרפד- מהדורה ראשונה, אלול תשס"ז- מהדורה שניה).

¹⁵ טענה נפלאה ומנומקת היטב בידי אחד ממעריציו. ראו: ישעיהו ברלין, האנושות בול עץ עיקש, עמ' 75 – 57.

¹⁶ שביד, לקראת תרבות יהודית מודרנית, עמ' 3-72.

"חכמת ישראל" – בין השתלבות ללאומיות

קרוכמל שילב חקר נרחב בתרבות ישראל ועמדתו הנועזת הכתה גלים: הוא ביקש לצעוד "בין השבילין" - תוך שהוא מבקר את ההדוניסטים וגם את הרבנים: "זה רודף מהתלות וזה חושק תיאטראות, זה רץ לרשות וזה נבהל לרבנות, ולשניהם החכמה או מסוה אפים או מרמס רגלים". כך הורם דגל מרכזי חדש – השכלה עברית לקראת התחדשות תרבותית-רוחנית מודרנית – על יסודות הסיפור של עם ישראל!

היתה זו קריאת עידוד לתנופה אדירה בחקר ההיסטוריה של עם ישראל ולחיפוש האלמנטים הרוחניים ביצירות העם – בפרשנות מודרנית.

בין עשרות תלמידיו והחוקרים בעקבותיו, **יצחק בר לוינזון** (ריב"ל – חלוץ משכילי רוסיה), **אברהם גייגר** (חוקר חשוב, ממחוללי התנועה הרפורמית) **זכריה פרנקל** (מייסד בית המדרש לרבנים בברסלאו - JTS - אביה של התנועה הקונסרבטיבית), ועוד ענקי מחקר ורוח.

אחד מתלמידיו המובהקים של קרוכמל – **יום טוב ליפמן צונץ** – שדאג להדפסת "מורה נבוכי הזמן" בברלין – הוסיף בהקדמה: "חזקה האפלה' לעומת חכמי אשכנז .. עד שבא זה קרוכמל והביא את האור" למה התכוון צונץ? יהדות אשכנז, המערבית, הולידה משכילים וחוקרים בעוד יהדות המזרח (פולין-ליטא-רוסיה וכו') – לא ממש הצטיינה באור החכמה.

הבדל זה שבין מזרח אירופה למערבה חשוב מאוד להבנת הסיפור הציוני:

עם מותו של קרוכמל הפך גל החוקרים לתנועה שכונתה "חכמת ישראל". אלה פרסמו שלל מחקרים בתולדות ישראל בתוך מגוון כתבי עת שהפכו לבסיס המחקר האקדמי אודות תרבות ישראל, ואולם ביקורת החלה להשמע מהאגף של יהודי מזרח אירופה: עיון טהור בתולדות ישראל – במנותק ממצב היהודים ובעייתם, לא מספיק ליהודי המזרח שנתרו עדה בלתי משתלבת. מדובר במיליוני יהודים "בתחום המושב" - פולין, ליטא, אוקראינה, ורוסיה השולטת באלה.

לכן דווקא המשכילים במזרח היו אלה שדחפו לכיוון האוטונומי - מול האמסיפציה!

חשוב לדעת כי הלאומיות היהודית קשורה בטבורה ללאומיות האירופאית! המאה ה-19 סיפקה שלל גירויים ללאומיות – העמים האירופאים מתלכדים סביב השכלה והיסטוריה של עצמם, בצד הלך "רומנטי" שכולל את "רוח האומה" – אמנות חברתיות ועוד. צרפת, גרמניה, רומניה ומדינות אחרות מהוות מודלים לעצמאות לאומית של העמים.

בראשית המאה ה-20 התעוררה תנועת ה"בונד" שביקשה לתת ביטוי פוליטי לזכויות היהודים בתחום המושב - ברוח חילונית סוציאליסטית. לטובת הקורא הציוני בישראל צריך להזגיש את היקפה הגדול תנועה לא ציונית זו, ובעיקר את התשתית העשירה של תרבות היידיש החילונית – תיאטרון, עיתונות, ספרות הומור ושלל גילויי פריחה (למרבה הצער תרבות זו כמעט ונמחקה בשואה).

בתוך כך פעלו גם כתבי העת העבריים כניצנים של התעוררות יהודית לאומית. מדובר במכשיר יעיל להפצת ההשכלה היות והתייחסו לכתבי העת כספרים שיש לשמור, ולראשונה - גיבורי המדיה הזו – הם חוקרים ו"פובליציסטים" (הוגי דעות) - משכילים.

אמצעי נוסף למהפכת המשכילים היה ה"חדר המתוקן" בו החלו ללמוד גם לימודים כלליים ברוח משכילית – על אף מחאות רבנים והקשיים שהערים השלטון הרוסי. קרוב ל 1,000 חדרים שכאלה – חלקם החלו ללמד גם עברית והשתלבו במגמות שטיפחה התנועה הציונית עם הקמתה (קונגרס ראשון 1897). מפעל חינוכי זה עוד יהפוך לתשתית הפדגוגית של החינוך העברי בארץ ישראל. אישים רבים ממובילי התנועה הציונית התחנכו או אף לימדו בחדר המתוקן.

בין המהפכנים באודסה – למהפכה הרוחנית של אחד העם:

בסוף המאה ה-19 התברר כי גם במערב אירופה לא ממש משתלבים היהודים כיהודים (אחד משיאי השבר היה משפט דרייפוס – שעורר את זהותו של העיתונאי בנימין זאב הרצל).

במזרח כבר מתארגנות עשרות אגודות יהודים להתיישבות בארץ ישראל סביב הרעיון שניסח (תוך כדי פעילות) יהודה לייב פינסקר – "אוטו-אמנסיפציה" – בפשטות – היהודים ידאגו בעצמם לאמנסיפציה של עצמם- ועוד בארץ ישראל. רעיון משוגע כשלעצמו- אבל לחץ ההתבוללות, הפרעות, תקנות השלטון וההגירות – הותיר קבוצת יהודים להוטים לעניין – אף שהיו מיעוט מזהיר.

אגודות "חובבי ציון" אלה מקימות "ועד אודיסאי" שפעילותו הארגונית עוד תהווה מודל לציונות המעשית מאוחר יותר. כך מוקמות כמה מושבות בארץ ישראל (בה בשעה שגם מתימן עולים יהודים מכיסופי גאולה ושמעות על רכש קרקעות בארץ ישראל).

אודסה מהווה מוקד פעילות וקשר למשכילים - סופרים ומשוררים ציוניים בהם שאול טשרניחובסקי, שלום יעקב אברבמוביץ' (מנדלי מוכר ספרים), יוסף קלוזנר, יהושע רבניצקי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, חיים נחמן ביאליק. יותר מכולם התפרסם אשר גינזברג (אחד העם) בכתביו הנוקבים נגד רעיונות האוטונומיה ליהודים באירופה אך גם, על אף השתייכותו לחובבי ציון – גרס כי היעד צריך להיות הקמת מרכז רוחני איכותי ויציב לעם היהודי – בארץ ישראל. מאוחר יותר נאבק בציונות המדינית של הרצל כמו גם בתכנית אוגנדה.

אחד העם זכה להערצת חבריו בחוג אודסה: אפרים שמואלי כינה אותו: "ההוגה והמחנך המובהק של דור התחיה". פועלו בארץ ישראל הפך אותו ל "אבי החינוך הישראלי" (כך כינה אותו צבי צמרת) – האוניברסיטה העברית, הטכניון, וזרם החינוך הכללי היו רק חלק מהמפעלים אותם חזה, קידם ואף היה שותף פעיל בהנהלתם.

המהפכה אותה מסמן אחד העם כנציג של בני דורו רבת חשיבות: הוא הושפע מהוגים חברתיים (פוזיטיביסטים) אך גם משרשת של מחשבה יהודית רוחנית: העריץ את רמב"ם ואמר כי "לפני רמב"ם היהדות הייתה מה שמעל השכל ומאז רמב"ם היהדות היא השכל!", כך קרא בשקיקה את מורה נבוכי הזמן של קרוכמל ועמד על ה"רוח הטמיר" של עם ישראל – גישה מהותנית רוחנית – להיסטוריה התרבותית של עם ישראל. אחד העם האמין כי הדת היא אחת מיצירות תרבותו של העם שהיה "לבוש" בתקופות מסוימות אך המוסר העליון ניצב מעליה, וייעוד העם: "להרים את ההכרה הדתית והמוסרית למעלה מכל צורה מוחשית מוגבלת ולקשרה בלי אמצעי באידיאל מופשט, שאין לו כל תמונה"¹⁷

הרעיון של התפתחות תרבותית, באמצעות שפה ספרות ומוסר לקראת אידיאל עליון מופשט לגמרי (ששום דת לא מתחייבת לקראתו) – היה תמצית החזון החינוכי שניסח, ועל האופי החילוני של הדברים אפשר ללמוד מדבריו אלה:

"אלו בא לפני אותו גוי שבקש ללמוד כל התורה כולה כשהוא עומד על רגל אחת, הייתי אומר לו: 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' – זו היא כל התורה כולה!"¹⁸

¹⁷ דברי אחד העם מתוך "על שתי הסעיפים", בתוך: על פרשת דרכים, הורד מפרויקט בן יהודה, ראה קישור <כאן>.

¹⁸ שם.

להקמת מדינת ישראל קדמו כמעט 70 שנות יישוב עברי בארץ ישראל – לרבות עליות ציוניות חלוציות – אלה עיצבו מוסדות ברוח משכילית הומניסטית (ויש לשים לב כי כבר הקונגרס הציוני הראשון 1897 היה דמוקרטי!). בני דורו של בן גוריון אימצו רוח חילונית סוציאליסטית לבניין הארץ ואליהם חברו מיעוט רבנים ציוניים מתנועת המזרחי באירופה אשר פירשו את הציונות כ"אתחלתא דגאולה" – זאת מול רוב שמרני מוחץ שדחו מכל וכל את ה"עלייה בחומה" (איסור תלמודי – שלא לדחוק בכוח את הגאולה).¹⁹ לימים "נכבש" זרם המזרחי מבפנים על ידי הרב קוק ובנו ותלמידיו (רק בשנות ה 80 של המאה ה 20 הושלם המהלך).

הזרמים הציוניים המרכזיים נחלקו בשאלות החברתיות – רוויזיוניסטים וסוציאליסטים – אך לא בחזון ההומניסטי המשותף של חברת מופת – המעלה על נס חירות שוויון וצדק, כפועל יוצא הן של ההשכלה היהודית על יסודותיה ההומניסטים והן של הרוח הלאומית הנאורה בשמה זכו עמי אירופה לאמנסיפציה וריבונות.

מאמצי זרמי החינוך הציוני לעיצוב "יהודי חדש" (כאילו ברוח קריאתו של נפתלי הרץ וייזל) – מיעוט מאוד בלימוד תלמוד אך העמידו את התנ"ך – לראשונה כקאנון חילוני – הניצב להתפעמות לאומית במרכז לימודי המולדת, השירה הספרות, השפה והטיולים בארץ.

מגילת העצמאות של ישראל מקפלת בתוכה רמזים ברורים להשקפה המשכילית זו:

"בארץ ישראל קם העם היהודי" (לפי ההשקפה המסורתית היינו לעם במצרים), "בה יצר נכסי תרבות... והוריש לעולם את ספר הספרים הנצחיים" – לא רק שאין אזכור לנרטיב הפרושי "משה קיבל תורה מסיני" אלא שמדובר ביצירה אנושית של "נכסי תרבות" ובמרומו – זהו בין השאר התהליך בו נולד ספר הספרים.

"זכותו הטבעית" של עם ישראל להיות "ככל עם ועם" מתכתב ישירות עם האמנסיפציה הנאורה באירופה, אלא שהיהודים לא זקוקים למילה "דמוקרטיה"... לנו יש "חירות צדק ושלוש לאור חזונם של נביאי ישראל" ומכאן "שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור". המילה "שלום" – מופיעה במגילת העצמאות ארבע פעמים. הבחירה בשם "ישראל" (ולא "יהודה" למשל) מרמז אף הוא לכוונתם הארצית ממלכתית של המייסדים להצביע על האידיאל הארצי של עם מגוון מאוד היושב בארצו.

מדינת ישראל אימצה את הערכים המשכיליים הומניסטים אל ליבת החוק הישראלי ושמה הטוב של מערכת המשפט שלה יצא למרחקים. החזון והתרבות הממלכתית שהובילו בני דורו של בן גוריון הובילו בין השאר להקמת חינוך "ממלכתי" (ממשלתי-אידיאולוגי) עם קליטת גלי העלייה מארצות ערב, עניין שעורר ויכוח עז – חברתי, זהותי ופדגוגי. בסוף המאה ה 20 תמורות טכנולוגיות, בצד ירידת אידיאולוגיות ומהפך אליטות- הציבו מכלול אתגרים חדשים לערכיה וזהותה של ישראל.

האם אנו בפתחה של תמורה חדשה? ימים יגידו. בכל מקרה- בידינו היא.

¹⁹ ראו – תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף ק"י-מסכת כתובות, דף קי"א.

סיכום ביקורתי : ה"רקע" הישראלי והרוח החילונית

מה המשמעות של שבע תמורות בימינו? האם ניתן לחלץ מכך תובנות בעלות ערך ממשי?

ישראלים חילוניים בישראל – אתגר השיח

לפי הסקרים של הלמ"ס וכן PEW האמריקאי כ 40% מאזרחי ישראל מזהים עצמם כחילוניים ומתוך המגזר היהודי (המהווה כ 81% מאזרחי ישראל) מדובר ב 49% .

אם מביאים בחשבון גם את האוכלוסיה המזהה עצמה כמסורתית – וחלקה עשוי להיחשב רלוונטי להגדרות של חילוניות, הרי רוב מקרב האוכלוסייה היהודית בישראל אינו דתי. לפי הגדרות מכון המחקר PEW, ישראל ממוקמת במקום הרביעי בעולם עם 65% המגדירים עצמם לא דתיים או אתאיסטים (אחרי הונג-קונג, הולנד ובריטניה).²⁰ באותו סקר אגב גם נמצא קשר הפוך וברור בין רמת החיים במדינה ובין רמת הדתיות שלה – להוציא ארה"ב.

הזרם הגדול הזה הנו שחקן דומיננטי לא רק בהקמת מדינת ישראל בעבר, אלא גם ליצירה רוחנית אדירה ממכלול תחומים בימינו – אקדמיה, ספרות, תקשורת, אמנות ועוד ועוד.

בשיח הציבורי של העשורים האחרונים התקבע הרושם כי "הדתיים", וליתר דיוק – האורתודוקסים בישראל – אוהזים במסורת ישראל הקדומה ובמפתחות להבנתה.

האורתודוקסיה אמנם עיצבה לעצמה נרטיב של "שמירה" על חלק מנכסי העבר – אך זהו מרכיב חדשני, כאמור, הקשור להסתגרותה מפני המודרנה. בפועל מדובר בשמרנות חד ממדית – המובילה לעיוות המורכבות של תרבות עם ישראל. למרות זאת – קשה לזהות כנגד זה ביקורת ציבורית מעמיקה, בשל טעמים רבים – ובראשם – הפנמת אותם המסרים ממש על ידי הרוב החילוני – שתגובתו הטבעית היא ניכור. כך נוצר מעגל המעצים את עצמו: ככל שהניכור גובר הריחוק גובר, וככל שהריחוק גובר כך רבנים אורתודוקסים חשים בטחון לפרש את מורשתנו כרצונם, ולהציגה בפני כלל הציבור – שהרי מורשת היא מרכיב הכרחי בכל שיח תרבותי. כך הופקדו מפתחות המורשת בידי קבוצה שיש לה עניין להציג את העבר באופן חד ממדי ומוגבל בהיקפו, החוטא למורכבות ולערכים ההומניסטיים אשר בלב מורשתנו.

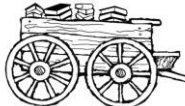
ברוח זו- ציבור חילוני לא מבוטל הפנים את המסר כאילו יהדות היא דת (בלבד), ולפיכך הדתיים נותרו "יהודיים יותר". לא רק זאת, אלא שאותה "יהדות" (דת) מוצגת כמקשה אחת בעזרת ה"ה" – כלומר ה' הידיעה – "היהדות", וכדי להוסיף חטא על פשע, הרי שבקרב רבים נתפסת "היהדות" כסדרת ציוויים ואיסורים שתוצאתה חיצונית בעיקר – מה לא לאכול, מה לא לעשות בשבת, למי אסור להכנס לבית עלמין, מתי אסור לגעת באשה וכו'.

הדבר תמוה במיוחד, שהרי אפילו מתוך עולמם של המחזיקים במצוות ההלכה ברור כי עולם שלם וחשוב עוד יותר – ה"מצוות שבין אדם לחברו" – הוזנח מהשיח. ובכל זאת חילוניים רבים מאמצים משמעות זו ל"היהדות" – והתוצאה הפרדוקסלית אך כמעט בלתי נמנעת – דחייה מכל מה שנשמע "יהודי".

²⁰ ראו סקירה עיתונאית אודות הסקר בווישינגטון פוסט:

https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/04/14/map-these-are-the-worlds-least-religious-countries/?utm_term=.6094653d6245

העגלה החילונית

אורן יהיה-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

התרופה להתבוננות החילונית הזו – היא היכרות עם תרבותנו. ככל שנחשפים יותר להיסטוריה של עם ישראל, לטקסטים ולמחשבה היהודית בכל הדורות, הרי שעולה מיד דמותה פורצת הדרך של תרבותנו, על שלל גילוייה ואף – על תמורות הענק שנתחוללו בה – משום שזו היא תרבות! תרבות כוללת גם את מה שעכשיו. וזה מהווה אתגר כשלעצמו:

העושר שב"רקע"

על מה מדברים ביום יום? על מה שחריג: על החדש או הבולט בעבר, המשתנה, המלהיב או המעצבן. אבל כל המילים שלנו, ההתנהגויות שלנו והערכים שלנו – ניצבים בתוך תפאורה גדולה מאוד שעליה אנחנו לא מדברים, כי היא כמעט שקופה לנו: חוקרים רבים עסקו ב"רקע" הזה – הן בדגש תרבותי-אסתטי, והן בניחות פנימי יותר – האופן בו הסיפור האישי שלי (הנרטיב) ממוקם ביחס ל"אחרים המשמעותיים".

הרקע של חילוניים בישראל משמעותי מאוד – עבה מאוד – ומגוון מאוד: הוא כולל למעשה את כל התמורות שנדונו עד כה. הרקע שלנו הוא הצטברות השכבות של התרבות לרבות מה שאנחנו עכשיו. זו היא תרבותנו.

עצם הדיבור בעברית – בעל משמעות עצומה: גרשום שלום (מאבות חוקרי הקבלה הציוניים) אמר שהשפה העברית טעונה בחומר נפץ של משמעויות, וחשש כי יהיו לכך השלכות בעתיד. כשאנו מדליקים "מנורה" באמצעות "חשמל", כדי לצפות ב"נאום", או ממש "חזיון" על "בימת" "כנסת ישראל" שנמצאת ב"משכן" הכנסת ב"ירושלים" .. הרי כבר בידינו מרכיבים רותחים במיוחד .. ככל שנעצור לחשוב על משמעותם המקורית כמובן.

כשאנחנו עומדים בתור ב"קופת חולים" – אז לא רק שאנחנו חלק מ"קופה" (כיום מס בריאות) שכל אחד מאתנו נותן לרפואת חולים באשר הם, אלא גם שהאנשים לפנינו הסתדרו באופן המייצג קריטריון ממש אקראי – מי שהגיע קודם – בלי קשר להיותם זקנים, צעירים, בעלי צבע עור זה או אחר, חכמים ועוד ... זה נובע מהאמונה שלנו בשוויון ערך האדם.

ההתנהגות שלנו ושל הסובבים לנו, השלטים ברחוב, המוסיקה ברדיו, ריחות האוכל ועוד מאות תחומים שאפשר להעלות על הדעת אם מתאמצים – כולם חלק מה"שפה" הייחודית שלנו! (המערך הסימבולי). בשפת הסימנים של עיוורים: אין שפת סימנים בינלאומית! – כל תרבות ושפת הסימנים שלה. זה חלק מאותו עניין.

הישראליות החילונית היא תרבות עבה בעלת מטען מורשתי עצום. רוב האנשים – כמו בכל תרבות – לא מתבוננים בה. תפקידם של מחנכים להעניק לדור הבא אהבה וסקרנות להתמצא ולחדש את תרבותם – תרבותנו.

אבל – האם וכיצד יוכלו מחנכים חילוניים להתמודד עם סוגיות הרוח – בתוך התרבות החילונית? מאמרים נוספים בקובץ זה מעמיקים בזוויות שונות של שאלה זו ואולם לעת עתה נסכם עם גישתו מאירת העיניים של שמואלי:

גישתו החילונית-רוחנית של אפרים שמואלי

כל תרבות מתרבויות ישראל מפרשת בדרכה הייחודית – בהתאם לתפיסת הממשות שלה – מגוון מושגים (סמלים) בתוך תרבות ישראל! "אי אפשר לנו לתאר תרבות יהודית בלי תפיסה מסוימת של אבות המושגים: אלוהים, תורה וישראל." מכריז שמואלי. "אבות המושגים" הללו – מקבלים משמעויות

שונות בכל תרבות! זה אומר שיש משותף בין התרבויות – באשר הן מתייחסות לסמלים דומים, אבל אין זו מהות אחת משותפת בשל הפרשנות השונה שלהם בכל תרבות.

הקורא החילוני עשוי לתהות – מה עושה פה אלוהים? האם הדבר רלוונטי גם לתרבות החילונית? תשובתו של שמואלי חדה – חיובית- ומושכת לב לטעמי: אלוהים הוא "כלל כל הערכים ורום-שיאם, שעוצמתו מיתוספת או מתחסרת ונחלשת על פי מעשי האדם, וכל עצמו לא נצח קבוע אלא הווייה דינאמית, מליאות של כוונה, להלכה, שהיא מתחסרת ומידלדלת וגם מתמלאת ומאירה, הכל לפי המעשים בעולם." ²¹

אם רק נעצור לרגע לחשוב על מושג האלוהים הזה – ונשתחרר ממה שהרגילה אותנו האורתודוקסיה השמרנית (שכאמור גם השפיעה על פרשנותנו את המורשת כולה בדיעבד) הרי שיש בדברי שמואלי טעם ושכל! אפשר גם לומר שמבעד למושגי האלוהים השונים – צצה לה משמעותו המהותית של המושג הזה: מנקודת מבט אנושית – אלוהים הוא מושג אודות הבלתי מושג – שיצר האדם! "קיומו" איננו בבחינת ישות פועלת, אלא כתלות ב"מעשי האדם" הממלא נפשו בתקווה לטוב יותר. זו היא ההגדרה החילונית ביותר לאלוהים (למרות שזה נשמע כסתירה - יש בכך טעם!).

אני מוצא בגישתו זו של שמואלי זיקה ישירה למשנתו של רמב"ם במורה הנבוכים- וכמובן ששמואלי העמיק גם בכך היטב (ראו מאמר – "מורה הנבוכים אבי החילוניים").

השימוש בסמלים המרכזיים של תרבות ישראל והטענתם במשמעות מתחדשת- איננה המצאה של שמואלי – למעשה הוא ממשיך נאמן לקודמיו - רמב"ם, שפינוזה, שלמה מימון, נחמן קרוכמל אחד העם ורבים רבים אחרים. משנתם הרוחנית (החילונית) לא ויתרה על מושגי העל הללו- אלא באופן טבעי (ומוצדק!) משום שזה קוהרנטי) התייחסה ברצינות אל מהותם הפנימית – שרק באופן הזה - היא חוצת זמנים!

בטבעיות גמורה ממשיך שמואלי את הניתוח אודות אלוהים – גם במובן השלילי:

זמן של "סילוק שכינה" אומר שמואלי, הוא "ליקוי מאורות", המביע חולשת הדעת והמעשה של האדם.. מות האלוהים שבאדם. האלוהים מפעים את תשוקתו של האדם למלא חסרונות ובעיקר אותם ארבעת החסרונות שהם "אבות הצרות של קיומנו": 1- בשר ודם, נוצץ ונובל, נכנע לגזירת הזמן (מכאן הכמיהה להישארות הנפש בכל צורותיה) 2- סכסוכים (אלוהים הוא אדון השלום) 3- הרגשת אשמה וחטא 4- היעדר כוונה, כלומר שממון הרוח; - "אלוהים הוא סמל המליאות החוגגת תמיד את האפשרות של ההתגברות על אבות הצרות, ואין לבטל סמל זה." ²¹

אם תחשבו על זה לעומק – אלוהים כמושג מופשט שכזה - הוא אויב הדתות! כל פעילות המייחסת רצון או פעולה גשמית כלשהי של האל במציאות (כועס, מעניש, עושה ניסים, מעניק סמכות לכוהני דת וכו') הרי היא מגשימה (מלשון גשמות) והורסת את טיבו הנצחי של מושג האלוהים – מן ההיבט הזה. כלומר יש ממד של עבירה על "לא תעשה לך פסל וכל מסיכה" – שדווקא הדתות העממיות .. הן הן שנגועות בו. לכן אמר אחד העם שאילו היה בא אצלו אותו גוי (שהגיע במקור אל הלל הזקן) ומבקש שילמדנו את כל התורה על רגל אחת, היה אומר לו: "לא תעשה לך פסל וכל מסיכה" ואידך זיל גמור. (ויש לשים לב שבכך לא ביטל אחד העם את "מה ששנוי עליך לא תעשה לחברך" אלא למעשה כלל את המוסר – ליתר דיוק את עשיית הרע, ככניעות לדמיון שוא – לפסל ולמסכה).

בקשת אלוהים בתרבויות קודמות הייתה בקשת השלמות בהגשמתה של הכוונה המוחלטת בעולם, אומר שמואלי. ומכאן - אמונה בטוב שבעולם, באושר, ב"הצלחה אמיתית", היא הכרח לאדם גם בימינו!

²¹ היהדות בין סמכות להשראה, עמ' 244-246

"ישראל, ו"תורה" אף הם "אבות מושגים": לא צריך עיון מעמיק במיוחד כדי לראות שכל תרבות מתרבויות ישראל מפרשת אחרת את התורה, מדגישה צדדים בדרכה ולמעשה התורה היא מסמך נרחב - "תורה" הוא שם כללי גם לספרות הנביאים והכתובים ויש המרחיבים גם את זה. מדובר בטקסט עשיר הכולל ממד ספרותי והיסטורי, ובליבו – ערכים שעלינו לפרש. קדושת התורה היא בקדושת ערכיה! קידוש הערכים בכל דור מחייב סמלים תרבותיים ובמובן זה התורה היא מעיין הסמלים הקדום שלנו - מרכזי אך לא יחיד.

"ישראל" שימש ומשמש בכל תרבויות ישראל כסמל למשותף – עמיות – בין כל המזדהים כעם. לא רק שאי אפשר להוציא מהתנ"ך את המושגים "ציון" ו"ישראל" מבלי לפגום ביסודותיו, אלא שיש לשים לב לכך שתרבות ישראל - מאז ומעולם – לא הסתפקה במהות אמונית או פולחנית כלשהי - גם כאשר היו אלה מובהקים באחת מתרבויותיה, אלא שתמיד הרגישו יהודים חלק מקולקטיב סולידארי! זהו המושג "ישראל". ולא מדובר בסולידאריות פאסיבית. המושג ישראל מביא עמו מושג משנה חשוב לא פחות – משיח! תקווה עקרונית למימוש סולידארי נעלה יותר, למיצוי טוב יותר של היות עם ישראל. זו הגאולה במובנה הקולקטיבי – הארצי (אימננטי).

ויש להבחין בחדות: "משיח" היה רוב השנים כמו "חץ שלוח" כללי בהיסטוריה.. (כמאמרו של אביעזר רביצקי) – או כדבריו הנוקבים של ישעיהו לייבוביץ "המשיח יבוא לעולם! משיח שבא הוא משיח שקר".²² כלומר זהו מושג מופשט של תקווה עממית קבועה לגאולה משעבוד.

המשיחיות המסוכנת – מבצעת קונקרטיזציה לתקווה המשיחית. מדובר בעבודת אלילים בהיבט זה – כמו להעניק כוח השגחה לקבר (צדיק) – כך מושג מופשט ומניע רוחני נשגב, יורד לשעבוד דמיונות שווא אנושיים חולפים.

מעט לעת, בעיקר בימי מתח ומשבר - ספגה וסופגת תרבות ישראל "תאונות" של הגשמת המושג: מימי בר כוכבא, דרך שבתאי צבי ומנהיגי החסידות שירשו אותו, דרך כמה מחכמי הקבלה בצפת (במאה ה-16), ועד המשיחיות הלאומנית בדורנו – בעיקר זו של תלמידי הרב צבי יהודה קוק. המשותף לתופעות הללו הוא "הגשמה" – העלאת מושג משני לדרגת קדושה עליונה באופן המסכן את "אבות המושגים". בין שקידשו אדם כמו בר כוכבא, או שקידשו את הזמן (מחשבי הקיצין²³) או שקידשו את "ארץ ישראל" מעבר לשאר המושגים.

אבות המושגים – "אלוהים", "תורה" ו"ישראל" – קשורים לפיכך זה בזה – וניתן במובן זה לראות בהם מסגרת למערך הסמלים הפרטיקולארי (הייחודי) של עם ישראל, באמצעותו מנהלים בני התרבות היהודית שיח אודות עצמם ואודות העולם. אין בכך כל סתירה למדעים או ידע "כללי" – אלא להיפך: זהו תנאי הכרחי לאפשרות הכרת העולם, כלומר – השפה שהיא תמיד ייחודית, כמו כל תרבות שהיא בהגדרה ייחודית, היא מערך סמלים באמצעותו אנחנו יכולים לפרש את העולם כולו! ועוד חידוד: "ידע כללי" הוא שם מעט מבלבל- היות ומדובר למעשה בידע שמקורו בתרבויות אחרות – היכרות עם המיתולוגיה היוונית היא לא סתם ידע "כללי" – אלא המיטב מתרבות זו, כך גם הנאה מתקרת הקפלה הססטינית, סיפוריו של נגיב מחפוז או שיריה של אום כולתום. ידע פיזיקלי או אסטרונומי ("ניטראלי" לכאורה) אף הוא תוצר שיח בעל מאפיינים תרבותיים מסוימים – וייתכן שאנחנו חלק מהם – אך ידע מוכרח לעבור

²² אפשר לצפות בו אומר זאת: <https://www.youtube.com/watch?v=Wq7xiOndJw4>

²³ מעבר לאותן דמויות משיח ידועות בהיסטוריה, הרי שבתקופות משבר רבות נטו חלק מהיהודים לחשב קיצין לקראת גאולת העולם ובוא המשיח. כנגד תופעה זו ממש יצא רמב"ם ב"איגרת תימן" הידועה לחיזוק מנהיגי תימן האומללים בסבלם ותוהים כיצד להתמודד עם תופעות המשיחיות בקרבם.

דרך מערכת הסמלים של תרבות אחת או יותר. אפילו הרעיון המופשט של משולש שווה צלעות – הנו פרי מערכת לוגית שאנו מאמצים בתרבותנו, ועל כל תרבות לאמצה – אם ברצונה להבין זאת.

"רוח" היא מרכיב מובנה בעצם היותנו "אדם". האופן הקונקרטי שבו אנו מלבישים אותה - תמיד ייחודי. עמדנו על שבע תמורות תרבות - בשלושת אלפי השנים הראשונות של עם ישראל. עולה מכך כי בכל דור ודור, וכך גם בדורנו – עיצוב רוח זו, בידינו. **האתגר המרכזי של הזרם הישראלי-חילוני לפיכך, קשור בטיפוח הרוחני האמיתי – הרוחק מהגשמה – ובזיקה למורשת העבר - שומר על כוחו ויופיו.**

בלי להתבלבל ובלי להתבטל.

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/סדנה: 054-3156150

רשימת מקורות עם המלצות:

קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות:

[הספר הזה של גירץ הוא פסגת יצירתו של אנתרופולוג ענק – שעוסק במגוון עניינים לרבות "דת" ו"אידיאולוגיה". לדעתי הספר הזה חובה בכל בית חפץ דעת, פשוט משום ששוב ושוב אפשר לחזור אליו ולהבין יותר טוב ועמוק יותר – עניינים שונים. התרגום המעולה שלו לעברית הופך את הקריאה לעונג צרוף.]

שמואלי, היהדות בין סמכות להשראה, ספריית פועלים, 1988.

[אם אתם מתלבטים מה הכי קל ותמציתי להיכרות עם משנת שמואלי – זה הספר הנכון. הוא נכתב אחרי "שבע תרבויות ישראל" ויש בו מעין התבוננות רחבה ונהירה יותר ביחס לקודמו.]

אפרים שמואלי, שבע תרבויות ישראל, הוצאת יחדיו, 1980.

[אם בא לכם להעמיק ולצלול אל הניתוחים ואלפי הפרטים ההיסטוריים – דקדוקי התוכן והדעות – כנסו לספר הזה. אבל שלא תופתעו – הוא לא מסודר בפרקים לפי שבע תרבויות ישראל! זהו ספר מקצועי מאוד המנתח תחומים שונים לאורכן של התרבויות, כדי להוכיח שבכל תחום מן התחומים יש הבדל ביניהן. שמואלי מביא עיון תרבותי – "יקה" כמו שצריך.]

בוסתנאי עודד, גלות ישראל ויהודה באשור ובבל (מאות ח-ו לפנה"ס), פרדס, 2010.

[זה ספר ממש מעניין עם פרטים חביבים על החידושים באותה גלות. לא דחוף לקרא.]

ברלין ישעיהו, האנושות בול עץ עיקש, עם עובד (תל-אביב: 1994).

[ספר מרתק לחובבי פילוסופיה. וברלין תמיד כותב טוב!]

חיה שלום גיא, "בין תיאור הרפורמה של ירבעם לפרשת העגל" שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, המכון למדעי היהדות על שם מנדל, כרך טז (תשס"ו), עמ' 15-27.

[מאמר ספציפי מדי – ולדעתי גם לא ממצה- אבל מאיר עיניים בגישה מקורית].

קאופמן, תולדות האמונה הישראלית

[זה מפעל ענק בארבעה כרכים, המון פרטים וקצת "ענתיקה" בחקר המקרא – ובכל זאת השקפותיו של קאופמן מרגשות והוא חוקר ענק. לא חייבים להסכים עם הכל.]

לוי ישראל, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, יד יצחק בן צבי, דפוס כתר, ירושלים, הדפסה רביעית, 2006

לוי ישראל, יוניות ויהודיות,

[ספריו של ישראל לוי הם מופת של ליקוט שיטתי אך לא טרחני, בסגנון הגון וזהיר – שווה:]

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/ דונה: 054-3156150

שלמה מימון, חיי שלמה מימון- כתוב בידי עצמו, ידיעות אחרונות-ספרי חמד, 2009.

[זה ספר חובה בכל בית חילוני לדעתי. כיף, מצחיק עצוב ומלמד המון על התקופה. יפה עשו בידיעות אחרונות שהעבירו לסוף את השיעורים שמעניק לכם מימון במשנת רכו – רמב"ם]

קאנט עמנואל, "תשובה לשאלה נאורות מהי?", תרגום: ידידיה פלס, בתוך: ע' בשארה (עורך), הנאורות: פרויקט שלא נשלם?, הקיבוץ המאוחד (תל-אביב: 1997).

[זה מאמר חובה לכל מי שעוסק בנאורות או במוסר או בקאנט – או בכל אלה]

רחל אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה

[הספר הזה השפיע עליי מאוד – למרות הכתיבה הקצת טרחנית – הוא ממש מאיר עיניים. לכל מי שמכיר תרבות ישראל – זה ספר ממש מעניין]

רחל אליאור ספרות ההיכלות ומסורת המרכבה

[זה מעט יותר מקצועי למי שממש בתחום]

פיינר, השכלה והיסטוריה, מרכז זלמן שזר, תשנ"ה

[ספר למקצוענים – אבל מהווה יחסית סקירה מקיפה של ההשכלה במאות 18 + 19]

פיינר, שורשי החילון, מרכז זלמן שזר, תש"ע

[ספר גדוש - פיינר מפגיז בעובדות וסיפורים חביבים אבל התמונה המתגלה מאלפת ומעניקה תחושת היכרות מקרוב עם תהליך החילון שתמיד הוא תיאורטי כזה..]

גיל משה, חיווי הבלכי – הכופר מחורסאן, ספריית פועלים, 1965.

[לחובבי הז'אנר החילוני ממש – חיווי דמות לא ידועה ולכן כל מה שכתוב עליו מאיר עיניים].

מלכין יעקב, הגן של אפיקורוס, מודן, 2013.

[זהו ספרון קטן יחסית - יעקב מלכין- מורי ורבי עליו השלום- פורש גם כאן את משנתו אבל בתמצית הקושרת פרטים מרתקים מהידוע לנו על אפיקורוס והשפעותיו]

Charles Taylor, Secular Age

[זה ממש למקצוענים בתחום החילון – מעל 900 עמודים מרתקים באנגלית. בהצלחה].

שבייד אליעזר, לקראת תרבות יהודית מודרנית, עם עובד (תל-אביב: 1996).

[שבייד כתב אולי מיליון ספרים – זה רק אחד מהם. תמיד רחב יריעה, שקדן ורהוט כמו שבן חינוך גרמני טוב צריך להיות.. שווה מאוד לקרא. פרקים תמציתיים יחסית וממצים]

שבע תמורות בתרבות ישראל / אורן יהי-שלום

תמורה ורקע	מועדים (גס)	הנהגה ויצירה	הערות
תמורה ישראלית (ישראל הקדום)	1200 (-) עד 730 (-)	מלכי ישראל : שכבות אצולה	יהודה תחת השפעת ישראל
תמורה יהודאית תחת אשור ובבל	720 (-) עד 580 (-)	מלכים (כתיבת כרונולוגיות מלכים, שירה ועלילות ראשונות)	וסופרים
תמורה מונותאיסטית יהודה תחת בבל ופרס	600 (-) עד 300 (-) בין גלות בבל לכיבוש היווני	מנהיגות שבי ציון ואליטות המקדש על פני מקומיים (שומרונים) ספרות מגילות (חלקן בתנך).	
תמורה הלניסטית תחת בית סלווקוס, רומי, ביזנטיון עד הכיבוש הערבי..	180 (-) עד 650 (+) בין ארץ ישראל לבבל	עליית ה"חכמים" (בתי המדרש, ספרות חכמה, הלכה ועוד): זאת בצד אליטות הכהונה והאצולה הכלכלית	שומרונים קבוצת זהות מקבילה
תמורה רציונלית תחת שלטון אימפריות מוסלמיות בעיקר	700 עד 1490	הזרם הרבני בין בבל לספרד : פיוט, פילוסופיה ותגובה של תורת הסוד (מיסטיקה)	
תמורה מודרנית	1500 עד 1900	עליית המשיחיות והחסידות מיסוד ההלכה . עליית זרמי האמנסיפציה –תיקון, התבוללות וכפירה. ההתכנסות לאורתודוכסיה (חסידים ומתנגדים יחד)	
תמורת ההשכלה במדינות אירופה, אמריקה וארץ ישראל	1850 (פרסום מורה נבוכי הזמן) עד ימינו	מעמד המשכילים : שלל יצירה יידית, גרמנית, עברית ואנגלית (כתבי עת) בין יהדות האמנסיפציה לתרבות יהודית לאומית (לקראת תמורה ישראלית?)	תרבויות ישראל בארצות ערב עולים לישראל

רשימת המאמרים בספר "שמע ישראל" מאת אורן יהי-שלום (בתהליך כתיבה):

1. "דע את עצמך" - רוח חילונית חדשה – בהוקרה לפרופ' יעקב מלכין
2. "שבע תמורות בתרבות ישראל" – בהוקרה לפרופ' אפרים שמואלי
3. מי הוא "חילוני"? – הגדרות לחילוניות ואתגר השיח הישראלי
4. ישראליות חילונית - הזרם המשפיע בתרבויות ישראל – בהוקרה לשופט חיים כהן
5. מורה הנבוכים - אבי החילוניים
6. ברוך הגבר! הצדעה לשפינוזה
7. מימון השני ורוח העולם - פרק פילוסופי שהושכח
8. נ נח נחמן... קרוכמל – אבי ההשכלה היהודית
9. "היהדות היא השכל" – "אחד העם", הרב החילוני הראשון
10. "שמע ישראל" – מקומו של התנך בפדגוגיה ישראלית נאו-חילונית
11. ברית מילים - יהדות מעבר לבולבול של תינוק
12. חינוך ישראלי – והילד ה"כללי" – אתגר ומשבר בחינוך החילוני
13. אוטונומיה ואותנטיות - הרוח המנשבת בחינוך החילוני
14. כן לחילון, לא ל"החללה": נורמות חג וטקס במקום "הדתה".

העגלה החילונית

אורן יהי-שלום. רב חילוני. www.oren-yehishalom.com

להרצאה/דונה: 054-3156150